

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

ZELK ZOLTÁN versei 737

ILLÉS LÁSZLÓ: Zelk Zoltán (tanulmány) 739

*

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Emberi környezet
(I. Az apai ág) 751

BELOHORSZKY PÁL: Elmerengő szatíra zord időkről (Kolozsvári
Grandpierre Emil: *Árnyak az alagútban*) 759

ARATÓ KÁROLY versei 763

GALAMBOSI LÁSZLÓ versei 765

TAMÁS MENYHÉRT: „Most már azt is elmondhatod...”
(regényrészlet) 767

ALBERT GÁBOR: Emelt fővel (szociográfia, IV.) 776

TAKÁCS IMRE versei 781

HALLAMA ERZSÉBET: Beszélgetés Csizmadia Andorral 783

HORGAS BÉLA verse 793

BISZTRAY ÁDÁM verse 794

KENYERES ZOLTÁN: Az „Elysium”-tól a „Tűzkút”-ig
(tanulmány, II.) 795

TAKÁTS GYULA: A helyét kereső nemzedék (Weöres Sándor
levelei Takáts Gyulához, III.) 806

*

KIS PINTÉR IMRE: Művészet mint megváltás (Balassa Péter:
A színeváltozás) 813

NAGY IMRE: Emlékeink és halottaink (Gáll István:
Kalendárium) 821

VARGA LAJOS MÁRTON: Országlás (Kiss Dénes
könyvéről) 825

1983

SZEPTEMBER

BÁLINT B. ANDRÁS: Rónay György: Idegenben 828
P. MÜLLER PÉTER: Örkény István: Babik 829
N. HORVÁTH BÉLA: Kolozsvári Papp László: Lecsókolt kép 831

KÉPEK

KOVÁCS TAMÁS rajzai 750, 758, 782, 792, 805, 827

(Nádor Katalin totói)

JELENKOR

XXVI. ÉVFOLYAM

9. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BERTÖK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással

a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj 144,— Ft.

83-2618 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.; Farkas Gábor mb. igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

BABITS MIHÁLY születésének 100. évfordulója alkalmából Pécssett rendezti idei vándorgyűlését a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Az október 28–30-ig tervezett tanácskozáson Tolnai Gábor megnyitója után a következő előadások hangzanak el: Balassa Péter: Az önéletíró Babits, Bárdos László: Egy Babits-vers elemzése, Bodnár György: A Halálfi, Halász Előd: Babits és a világirodalom, Kabdebó Lóránt: Babits és a konzervatívok, Nagy József: Babits pécsi évei, Pálmai Kálmán: Az esszéíró Babits, Poszler György: A gondolkodó és a morális Babits a Beszélgetőfüzetek kapcsán, Rába György: Babits leckéi a költészetből, Reisinger János: a Jónás könyvéről, Rónay László: A Gólyakalifa, Sipos Lajos: A Tímár Virgil fia, Váróczi Zsuzsa: Babits novellái.

*

KÖLTŐK TISZTELETADÁSA BABITS-NAK. A Babits-centenárium alkalmából irodalmi estet rendez október végén Pécssett és Szekszárdon a Magyar Írók Szövetsége költői szakosztálya és a dél-dunántúli írócsoport. Az esten költők és irodalomtörténészek olvassák fel Babits emlékének tisztelő műveiket és színművészek tolmácsolják a költő verseit.

*

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. A Modern Magyar Képtárban augusztus 4–28. Kálmán Béla fotóművész (USA) munkái. – Az Ifjúsági Ház Galériájában augusztus 5–25. Finn vendéggrafikusok. Augusztus 25.–szeptember 5. Ludwig Schmeisser képei. – A Képcsarnok Ferenczy-termében augusztus 18–27. Csehszlovák iparművészek. – A Helyőrségi Művelődési Otthonban július 26.–augusztus 28. Ex librisek.

*

HUNGAROLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 1982/1–4. Megjelent a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóiratának új kötete. Az összevont szám az 1980. évi könyvek ismertetéseit, bibliográfiai adatait, a hun-

garológia híreit valamint a Társaság vezetőségének és tagjainak névsorát tartalmazza.

*

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ új évadjának első bemutatója Shakespeare: Hamlet-je lesz október 15-én Szegvári Menyhért rendezésében. A címszerepet Kulka János alakítja.

*

A PÉCSI GALÉRIA őszi-téli terveiből: Augusztus 19.–október 2. A táj (The Landscape) c. nemzetközi meghívásos kiállítás. – Október 14.–november 7. A Művészeti Alap műkereskedelmi tárlata. – November 25.–december 11. Baranya design kiállítás. – December 16.–1984. január 8. Reino Hietanen finn képzőművész kiállítása.

*

Megjelent TŰZ TAMÁS: Leheletnyi öröklét c. verseskötete a müncheni Herp Kiadó „Amerikai magyar írók” sorozatában. – Ugyanitt az Aurora Könyvek sorozatban kiadták MAJOR-ZALA LAJOS Ajsa c. meseregényét.

*

TANULMÁNYKÖTETET adott ki Sőtér István 70. születésnapjának köszöntésére az ELTE Bölcsészettudományi Karának XIX. századi tanszéke. A kötetet Mezei József szerkesztette. Nyolc tanulmányt foglal magába a múlt századvég epikájának és lírájának tárgyköréből, valamint M. Kiss Sándor: Beszélgetés Sőtér Istvánnal c. írását.

*

E számunk rajzait KOVÁCS TAMÁS grafikusművész munkáiból válogattuk. Kovács Tamás 1942-ben született Budapesten, 1968-ban végezte a Képzőművészeti Főiskolát, s azóta rendszeresen szerepelnek művei tárlatokon. Egyéni kiállításai: Stúdió Galéria, 1972., Helikon Galéria, 1975., Makó, Könyvtár, 1982. A magyar grafika külföldi kiállításain is rendszeresen részt vesz. Az utóbbi években elsősorban irodalmi illusztrációkat készít. Budapesten él.

ZELK ZOLTÁN

Meghalt az isten

Szaporodjatok sokasodjatok

*gyártsatok atomot
építsetek panelkaszárnnyákat
és tűzzetek tejfának
a tetejükre tévéantennákat
gyűjtsatok föl a csendet*

*töröljétek le az egekről
a fecskét a varjat
ne irgalmazzatok
se tigrisnek se nyúlnek
ne kegyelmezzetek
se rétnak se hegyeknek
zúzzátok be mint részegek a tükröt
a Holdat
kiáltsatok Dávid királyra: Acsi!
se őt se mást ne hagyjatok
senkit se muzsikálni – – –*

*(Meghalt az isten:
„Én meghalok, rátok hagyom a földet.
Lássuk mire mentek, ha nélkülem.”)*

(1973)

Mint a szikla

*Mert elfáradt, leült a kocsútra,
mert háta fájt, megtámasztotta volna,
szerencséjére éppen arra járt
egy platánfa csavargó árnya
s a földönülőt megsajnálta,
platánná változott.
Micsoda áldozat!
moccanatlanul állni,
mikor árnykorában
házak falára mászhatott
futkosott folyók hátán,
s ha meghalni lett volna éppen kedve,
elmerülhet a déli napsütés
óceánjába vagy
fölfalni kínálja magát
a kígyószájú éjszakának.
De hagyjuk a platánná változott
árnyat, azóta biztosan kivágták,
hiszen nem hogy a kocsúton,
de járdaszélen s a parkokban sem
szívesen látott vendég, akinek
ága és lombja van,
akin gerle és rigó pihenhet –
kérdezzük meg, hogy mi történt a fáradt
emberrel, fölállt-e már vagy ott ül még
a gépkocsik forgatagában
ezer évig vagy annál is tovább
moccanatlan, s hosszúéletű
lesz mint a szikla
melynek tövéből meghalni szökött – – –*

(1974)

ZELK ZOLTÁN

Harmincnyolc évvel a háta mögött és két évtizedes költői terméssel a tarsolyában lépte át Zelk Zoltán a felszabadulás határmezsgyéjét. Kétszeres értelemben is fordulót jelentett ez pályáján. Ifjúkorában inaskodott, aztán alkalmi munkákon tengődött, az időnkénti letartóztatás, kitoloncolás, majd a háború alatti két év munkaszolgálat s végül a hónapokig tartó illegális bujkálás után az első szovjet katonában (akit könnyes szemmel ölelt át) élete megmentőjét, a szó szoros értelmében felszabadítóját üdvözölhette. De nem kisebb lehetőséget nyitott meg költészete számára az új világ. Mindjárt 1945-ben megjelent addigi négy kötetének és újabb verseinek foglalataként a *Teremtés tanúja*, s a harmincas években saját költségen kiadott vékony füzetkékből való bő válogatással jelezte: a sorsforduló előtti tisztelgésnél joggal vállalhatja egész költői múltját, mely törések nélkül igyekezett egy tisztultabb jövő és a művészi kiteljesedés felé.

Zelk a húszas évek közepén indult Kassák késő-aktivista lapjaiban (365. Dokumentum). Ezek a versek, amelyekből később *Első szavak* címmel nyújtott át egy csokorravalót, még nem árulják el igazi költői természetét. Szecessziós dekorativitás éppúgy jellemzi őket, mint a konstruktivista képépítkezés; fénylő színes síkok és ezüst sugarak villódzása, mértanian kicirkalmazott panteizmus, a világegész boldogan lélegző egysége, amelyet csak néha tör át a félelmek és zuhanások szürrealista víziója. Mindez a húszas évek közepén még felszívható és alkalmazható közkinccs volt, de irányt alig mutatott. „Egyedül vagyok / lomha mozdulatok nyújtóznak belőlem” – vallja egy versében. A mindvégig magánytól kinzott ember a mindig sóváran vágyott közösséget a szatmári Gubaszín munkásotthona után, egy bécsi találkozás folytatásaképpen Pesten találta meg, Kassák kemény fegyelmű iskolájában. (Egy ideig tagja volt az MSZMP-nek, a Vági-pártnak is.)

A Munka-kör nem sokáig nyújtott otthont számára, mivel – Vas István emlékezéseinek tanúsága szerint – az érzelmek lázadásának jogán tagjai közül többen elhagyták mesterüket. Hallatlan merészséggel népdalokat kezdett írni Zelk, rimeket alkalmazott; búcsút intett a szabadon áradó versnek és a kötött formák fegyelmét öltötte magára. Kiválásuk és fellépésük indította el a „harmadik nemzedék” néven ismert, lazán együvé tartozó irodalmi szabadcsapatot, amelynek más kötelezettséget írt elő szükség és lehetőség, mint az előtte járóknak. Az évek futása távolabbra tolt tőlük az élet viszonylataiba való közvetlenebb beavatkozásnak azokat a lehetőségeit, amelyek a második nemzedéknek még – közvetve-közvetlenül – inkább rendelkezésére állottak. De nemcsak a konkrét munkásmozgalmi kapcsolatok többé-kevésbé átmeneti jellegéről volt szó (ebben különböző mértékben egyaránt részes volt a néhány évvel idősebb József Attila, de Radnóti Miklós, Vas István, Forgács Antal és Zelk is), hanem a nagyon eltérő módon kirajzolódó költői világkép módosulásáról is, amely azt sugallta, hogy a nemzedék a való világgal való elszámolásában nem ugyan hátrafelé, hanem – szinte schillerei értelemben – *feljebb* lépett, de csak viszonylagos mértékben egyúttal távolabbra.

Zelk, noha a munkásmozgalom indította útnak, szelid és bánatosszavú költő volt; szimbólumokba és a sejtetés páráiba öltöztetett osztályharcos indulatai törtek fel. A helyrehozhatatlannak vélt vereséget érezte, és a megtisztultság, a nemes bukolika irányába törekedett költőisége, amely többeknél, így József Attilánál és Radnóti Miklósnál vert visszhangot. Verseinek fátyolozottsága kedvenc prózáirójára, Krúdyra, zeneisége Tóth Árpádra emlékeztet; „bús, csendes, gyöngé, gyöngéd, szelid, szegény, simogató” jelzőiből dús csokrot lehetne kötni. A romantikusok késői

leszármazottjának látszik, a megtagadott expresszionistáktól a *jóság* eszményét örökölte, s ki tudja, honnan hozta a nyugtalanul vibráló modern korba a naiv természetességet, az önfeledt dalolás képességét, amellyel csillagot tűz a pisztrángok orrára és megsimogatja a fűszálakat. Illyés szerint „versei meghatnak, de nem elégitenek ki”. Fenyő Miksa arról írt, hogy „tónusuk van ezeknek a verseknek... csak éppen átütő erejük nincs”, Vas István pedig úgy találta, hogy a „négy és feles, négyes és hármas jambus meglehetősen halk és szürke váltakozásainál” egyezőbb formát e költői természethez nem is találhatott volna Zelk, akinél azonban e „kopott jambusok... egész sajátos dallamot adnak”, s akinek verselése, rímelése – úgymond – „néha hanyag, szabálytalan, sokszor egyenesen rossz”, noha siet hozzátenni: „... mégis közvetlenül árad belőle a zeneiség”. Majd később még kiegészíti e véleményét: „Szabálytalan verslábakkal írt, de biztos dallamérzékkel.” S ha kortársai többségének inkább poeta doctusként meg kellett is küzdenie a korszerűnek akart versért, Zelk Zoltán, az „istenáldotta tehetségű” költő mitsem törődött mértékekkel és verslábakkal, természetesen áradtak ezek szabályos-szabálytalan zengésükkel a lélek mélyéről. Németh László a *Tanúban* (1933) szintén a zeneiséget méltányolta Zelkben, mondván: „Zelk szétfolyóbb arc, de elégikus lendülete néhol tiszta sorokban húz fel... [versei]... a szív mellől szólnak, szűk skálájú s tiszta zenéjű költőt ígérnek.”

Zelk költői rangja egyre és egyenletesen emelkedett a harmincas években. A *Csuklódón kibuggyan a vér* (1930) című kötetét Radnóti Miklós szinte kamaszos rajongással köszönti a Kortársban. Valószínűleg a rokon lelkületet érezte meg a valamivel idősebb pályatársban, még akkor is, ha saját radikalizálódó gondolatvilágához képest (Zelket is proletárköltőként üdvözölte) a „sápadt versből” inkább a „fáradt kiáltást” hallotta ki a meleg, óvó közösség után. Rokonszenves lehetett számára a stilizált táj, ahol „meztelen, csorba dombokon... sziszegve jár a szél”, ahol a pásztor „nyáját legeltet”, s mint saját vidékein is, éppúgy Zelknél „néma nyáj halad”. (Feltűnő, mily sok kép és fogalmi eszköz bukkant fel már ekkor Zelknél, amely később beépült és szervesült nem egy jelentékeny költői világképhez.) Zelk lankáit József Attilánál majd hullafoltok éktelenítik, a „hulló vakolat” s a penészes testű téglacsontok nagy proletár-versek építőköveivé lesznek; a csorgó alkony a fájdalom jegyében bukkant fel később Radnóti jajszavai közt, s a fényszavak a fődetlen arcon egészen Benjámin kései lirájáig sugároztak. A mozgalom nehéz és közelharcoktól sem ment éveiben etikai igényességének is olyan összefoglalására bukkanunk, amely még terminológiájában is a legjobbakkal közös:

Ne higgy annak, ki eltakarja arcát,
ki lopva sugdos setét szavakat –
csak nyílt szemekbe tekintsél, bátor légy és tiszta
s ne szégyellj játszadozni.

(*Fiatal munkáshoz*)

Mindez annyit jelent csupán, hogy ekkori költészete pasztell színeivel is magában hordozta a készséget arra, hogy azonosuljon egy nagy áramlással, amely a magyar líra jövőjé felé tartott.

A *Kifosztott táj* (1936) és *A lélek panaszaiból* (1942) című kötetekben összefoglalt versek olyan költőt mutattak, aki szívesen elmereng a hétköznapi lét csodáin, aki – láthatóan – szíve szerint költészetté emelné a teljes emberi és természeti világot, elpepecselne színeivel, illataival és főleg derűs harmóniájával; de aki szenved is egyúttal a harmónia észlelt töredezettségétől, melynek okai után – legalábbis a költészetben – nem kutat. Visszafogottságát már a korabeli nemzedéki kritika is szóvá tette. Vas István éppen a *Kifosztott tájról* írt Nyugat-beli írásában úgy találta, hogy „a költészet nagyratörése hiányzik belőle”. Antológiába kívánczó sorai egy helyzet és egy lélek állapotát rögzítik:

Petróleumszag és kávésbögre,
zsíros papír és tört kenyér –
s egy ember, aki ül a csendben
s nem vár és nem remél.

(*Nincs vigasz itt*)

A „nem vár és nem remél” József Attilánál már a konfliktusokban megtépett pártmunkás jelszava, Zelk azonban még innen volt a vereségeken, számára a kikezdetetlen világegész sugallta a bénító ígét. „Nem várunk semmit... és mint a polip, / ezer csápjával befon a szegénység... sehova sem megyünk és sohasem érünk sehova sem...” – panaszkodik a *Szegénységben*, „... céltalanul csak feküdjünk, / amíg az értelem elszibbad / és elszáll sorsunk, mint a pára” – tanácsolja a *Három nap* című poémájában.

Az „istenáldotta költő” nagy erénye volt a valóság közvetlenül megmutatkozó arcával való meghitt ismeretség; ennek sok részletét jól látta, kiemelve összefüggéseikből és felmutatva őket, élni és ragyogni kezdett minden fűszál és minden katicabogár. Kedvenc szava, a „tipegés” illetl elölényei mozdulataira, de semmiképpen sem valamiféle dinamizmus, netán száguldás a távlatok felé.

S ha megérintette is időnként a való világ oly gazdag külsőségei mögött működő törvényszerűség, amely az okok és összefüggések felől tájékoztathatott volna, ezeket – úgy érezvén: nem tartoznak rá – egy igazán élőbb valósággal megteremtett szövetségi viszony megnyugtató magabiztosságával háritotta el:

...melledre ül s torkod szoritja
léted lidérce, a talány:
Miért? Mi értelme? Mi célja?
a rekedt kétség kerepel –
Figyelj! A hajnal jő s talán egy
rigó füttye majd megfelel...

Egy fütty, egy szárny, egy szárnyak íve
az omló légben, vagy talán
egy hirtelen pattanva bomló
kisded levél az almafán...

(*Biztató*)

A jogos pályatársi elismerést ez években – úgy lehet – nem a hozott új értékekkel vívta ki, hanem a természetes, meleg érzelmességgel, életes ízeivel; mindez egyéniségét, költészetét belülről áradóan jellemezte. S noha reá is vonatkoztak Halász Gábornak a nemzedéket oly súlyosan érintő tanulmánya (*A lira ellentorradalma*) ítéletei, kétségtelen, hogy a kor nyomása alatt meghajló generáció tagjai közül Radnóti és Vas mellett Zelk állt a legközelebb ekkor a szellemi baloldal gondolatvilágához, noha példaképe nem a „vasba öltözött” líra volt, hanem a Nyugat költészeti eszménye. „Érzelmi szocializmusa” a külvárosok, a telepi szegénység minden napjainak bizalmasává avatta, a *Villamoson*, a *Szilveszter a Fóti úton*, az *Este a kútban* című életképek mutatnak rá elbeszélő költészete tápláló televényére, amelyben helyenként tragédiák lappanganak. Sötér István találóan írta róla *Négy nemzedék* (1948) című tanulmányában: „Zelk számára a végsőig humanizált közösségi kapcsolatok melege válik valósággá”, majd egy újabb írásában: „Szocializmusához valójában a szeretet vezet – ez a szeretet azonban nem csupán az emberek, hanem az állatok, növények, a kőzetek társadalmaira is kiterjed... a végtelen világgal érzett

testvérisége az, melyből oly bőven telik magára a szocializmusra." A fénytelen-
ben fuldokló dalos költőre oly hosszasan borult rá a reménytelenység takarója, hogy
teljesen érthető az a szomjú vágy, amellyel a szabadulás után sóvárgott:

Vártam harmincöt éven át,
hogy jó az angyal és kivált
e kinteli pokolból:
aztán már minden egyszerű,
lábam előtt kövér derű
hever majd és dorombol

(Vártam)

Zelk bizalmas hite nem szubjektív adottság volt csupán. Bármilyen messzire
távolodott is e kor a Lékai Jánosok és a Lengyel Józsefek negyedszázad előtti nyel-
vezetétől, lehetetlen fel nem ismerni látásmódjában a messianizmusra hajló és a
végleges világmegváltásra kész elődök naiv és tiszta hitét abban, hogy a Forrada-
lom újjászüli majd az Embert, lemossa róla a primitív önzés bűnét, megtisztítja a
világot a farkasköltöcsöktől és elhozza a Jóság és Derű országát a földre. A konfliktusok
egycsapásra történő megoldását vallotta 1919-ben Balázs Béla és hirdette még
a harmincas években is, Zelk kibontakozása idején a baloldali művelődéspolitikai.
Sem költészetéből, sem prózai írásaiból nem következethető ki, hogy Zelket elérték
volna egy tágasabb világ híradásai, amelyek éles konfliktusokról tudósíthattak volna,
álom és való eltéréseiről, a messianizmus tünékeny természetéről, s egy új realiz-
musról, amelynek alapelveit ekkoriban igyekezett kidolgozni Lukács György, belül
tartván az elmélet kontúrjain mindazt, ami *van*, s kívül azt, aminek *lennie kellene*.
Zelk egy közelebbi, beláthatóbb horizontú világban élt, a „hétköznapi lét” övezetei-
ben. De ez a lét teljes volt számára, átláthatóak dimenziói és bemérhetőek emberi
viszonylatai. Elég csak a *Tegnap* (1966) című emlékezéskötete írásaira, egy terve-
zett, de soha el nem készült önéletírás építőelemeire gondolnunk, hogy lássuk: a
nélkülözés és megaláztatások fájó benyomásait rendre elsimították egy egészséges
lélek derűs optimizmusának gesztusai: az önfeledt megmerülés a kávéházi közös-
ség dohányfüstös légkörében, a pályatársak közelségében, egy humanizáltak tudott
létszelet napi kis örömeiben.

Zelknek ily módon semmi oka sem volt, hogy ne mindennek a kiteljesedését
higgye 1945-ben. Első verse a szabadságról szólt, s az azonos című lapban jelent
meg, amelynek kulturális rovatvezetője lett. Bóka László találóan jegyezte meg a
Kagylóban tengert (1948) című kötete kapcsán: Zelk azzal válik ki kortársai közül,
hogy fenntartás nélkül át tudott lépni az új korszakba, nem behódolt annak, hanem
otthon lelte magát benne. A *Szabadság, az Egy vöröskatonai sirjánál*, a táncoskedvű
Tavaszi vers és a *Zuglói reggel*, s megannyi más költeménye az új kezdeteknek, üdék
és hamvasak ma is; Illyés Gyula, Benjámin László köszöntői mellett maradandó
emlékei a felszabadító történelmi pillanatnak. Zelk a továbbiakban, a küzdelmes hét-
köznapi idején sem húzódott magába, nem került a benjámini „három kétely ka-
pujába”; elegendő okot látott arra, hogy tudatosan pártos költő legyen. A *hűség és*
hála éneke (1949), A *pártos éneke* (1950) és A *nép szívében* (1952) című kötetei
tanúskodnak e szándék valórváltásának eredményeiről.

Zelk nem váratlanul lett pártos költő. Ha megfigyeljük a negyvenes évek elején
keletkezett *Éjszaka írom* című költeményének a képeit, nemcsak azt állapíthatjuk
meg, hogy a vers a József Attila-i *Hazám*-ra visszhangzik, hanem költő és nép saját-
ságos viszonyát is érzékeljük bennük. A magyar líra évszázados hagyományába
illeszkedik (legalábbis Petőfitől kezdve) a Nép megszólítása, a költői szereptudat
oly felnövesztése, amelynél legitimmé válik a szinte prófétai pozíció. Ha ezt kérdi
a versíró:

Van-e hazád, költő, tiéd e nép?
Főle hajolva hallgattad szívét?
S fölismered-e ujjongva, szívében
Önnön-szívednek gyermek énekét? –

akkor nemcsak az azonosulás deklaratív közlése válik fontossá, hanem kicseng a sorokból a retorikus hangvétel is, a háromszor megismételt *szív*-motivum elhasznált-sága, de még inkább a gyermeki-érzelmi szinten rögzített kapcsolatteremtés banális igénytelensége. „Mintha visszfényként tő tükrén lebegne / olyan szelíd, sejtelmes a világ” – fejeződik be a költő és a hon találkozását leíró költemény egy elboruló korban, amikor a nemzet és költőinek sorsa tragédiák örvényébe készült zuhanni.

A *gyermek-mivolt*, mint a nép és egyúttal a költő pozíciójának metaforája aggasztó következményekhez azonban majd csak akkor vezet, amikor *A hűség és hála éneke* című költeményben – úgymond – „világteremtő századunk sugárzó címere” felé „fordul és nevét kiáltja a gyermekarcú nép”. Itt a személyiség és a néptömegek szerepének marxista (noha költői) értelmezésével szemben a néptömeg és az azt alkotó szuverén egyedek degradálása történik és akkori vezetőinek kultikus-idealizált és művészileg hiteltelen rajzolata jelenik meg. A való világ csodáin rendszeresen *ámuló*, a részletek szépségével oly beszédes viszonyban álló költő hirtelen olyan – ritka levegőjű – magaslatra lép, ahonnan mintha autentikus természetességgel kezdhethné szózatát: „Most, hogy szembenézek veled, Emberiség!” *A nép szívében* című költeményben pedig ronthatatlan falak, várak emelkednek a *Bizalom* jegyében, újra csak a költő *szívében*, aki ekkor még nem érzékelhette, hogy milyen meredélyre, milyen bizonytalan ösvényre kapaszkodott, kilépve meghitt tájaiból.

Ezek a költemények kihullottak a későbbi gyűjteményes kötetekből, de indokoltan maradhatott bent *A pártos éneke*, amelyből szinte teljesen hiányzik a deklaráció, amelynek muzsikáló dallama oly természetességgel ringatja felidézett látványait, kíséri szemlélődését, amely befogja a csillagok és folyók futását, az egész természeti világot, mindent, ami él és a napfény felé törekszik. A kozmikus térségekből ereszkedik le a költő a föld téereire, a bányákba és a kovácsműhelyekbe, az üveg-fúvókához, a sikongó fűrészgépek mellé, a dolgozó emberekhez, az ő pártjukon áll és „pártján, ha kell, a pártnak...”, s nem meglepő, hogy ezekben a valós és emberi dimenziókban mozogva még a részletekből az általánosítás felé szárnyaló költői szó is nyomban hitelessé válik:

Pártján annak, ki készül,
hogy a napot letépje,
hogy ragyogni fölējük
tűzze egy tiszta égre!

....
Légy pártos, költő, pártján
csak nékik! a szegénynek!
Sorsuk kormos, de attól
lesz fényes majd az ének!

„Akit pártköltőnek mondanak, ha igazán költő, egyetlen megkötöttséget ismer: a gyökereket” – írta Zselk 1947-ben, s e helyes felismerést költészetté váltó néhány versét mindvégig joggal vállalhatta. A kezdetek hiteltelenül „pártos” költeményeit azonban kirostálta, noha később, még 1966-ban is így nyilatkozott: „Költészetem ebben a korszakban is őszinte volt, s meggyőződésemet tükrözte... a Sztálin-verset őszintén, szenvedéllyel írtam, semmi okom megtagadni.”

Mi volt hát mégis a romlandó anyag, amely elbontotta e korszak termésének egy részét? Zselk a saját naivitására gyanakszik, amely a közeleső megoldásokhoz,

a szépek látszó illúziókhöz vezette. A mai olvasónak mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a korai költészethez képest az új szakaszban rohamosan csökken a játékos-ság, a zeneiség, kiszikkad az érzelmes töltés, megsokasodnak a pongyola, prózai fogalmazások, egész sorok, képek csak töltelékül szolgálnak, egyszerűen fellazul a vers szövete. Amellett fogalmi vázat igyekszik szerkeszteni, ezzel ellensúlyozná az érezhető szétesést, olyan építőanyaggal dolgozik tehát, amely sohasem volt erő-sége. Nem az ihlet működik a költeményben, hanem a tisztas emberi szándék, s ez – úgy látszik – nem elegendő ahhoz, hogy a vers felszárnyaljon. *A hűség és hála éneke*, *A nép szívében* nemcsak azért hullottak ki az idő rostáján, mert a késői kor távlatossága lefoszlatta róluk a hamis burkot, az illúziókat és az üres pátoszt, hanem azért elsősorban, mert a költői ihlet valódisága híján omlottak szét, nem voltak igazi versek. S ezt a hiányt nem pótolhatta az akarás őszintesége.

Valamikor Zelk az érzelmek jogát védelmezve lázadt fel mestere, Kassák szikárnak érzett racionalizmusa ellen; most a törvények megalapozottsága után kutató intellektuális kétely, a valódi és az etikailag igazolható után nyomozó gondolat gyengeségei miatt bukott el. Mintha nem is lett volna egykor kortársa Derkovits, úgy hadakozott 1948-ban a művészi absztrakció ellen, s midőn a realizmusra esküdt, gyakran meglegedett annak látszatával. Pedig érezte, hogy mélyebbre kellene hatolnia: „A hirtelen nekihevültség, az eltökélt szándék sehol sem olyan árulkodó, mint a versben” – írta 1949-ben költészetünk akkori állásáról.

Helyzetét a kritika is megnehezítette. „Nemzeti költő”-vé deklarálták, akinek teljesítménye előtt lábhoz tett fegyverrel kell tisztelnie a bírálóknak. „A magyar líra vezető egyéniségévé vált” – írták róla, s arra biztatták: „...adja át magát lényé természetes hajlamainak, feledkezzen rá az élet derűs, jóleső tényeire, éreztesse az élet napos oldalának ízeit.” Nehezen lehetne ma már kielemezni, miképpen sodorták, hogyan sodródott Zelk költői készségeinek, lehetőségeinek perifériái felé, midőn azt hihette, azt hitték el vele, hogy felfelé tart.

A tévova meghökkenés első jelei már a *Mint égő lelkiismeret* (1954) című kötetben feltűnedeznek, noha ezt még a hivatalos kritika és a második Kossuth-díj elismerése fogadta. Itt már feltűnt, hogy a korai, közéleti típusú versek közül többet kihagyott, hogy csökken a verstermés, s úgy látszik, a költő kerüli az aktuális problémákat. Ugyanakkor dicsérték gyermekverseit, a *Gyermekbáratot* (1946), s a *Mese a kiscsikórólt* (1954), s joggal. Zelk, aki a felszabadulás után újságíró lett (Szabadság, Népszava), majd az Athenaeum lektora, 1952–1956 közt az általa alapított *Kisdobost* szerkesztette. A játékoság iránti vonzalmát meséiben, gyermekverseiben élte ki, s míg a „komoly” verseket általában nehezen írta, a gyermekversek, a mesejátékok mindig boldog odaadással, könnyedén születtek tolla nyomán. A jószág és gonoszság küzdelmének színterei ezek a mesék és versek, az öröm és derű természetes otthonai Zelk Zoltán költészetében, amelynek sohasem voltak mellékes termékei (Válogatott gyűjteményük: *Erdőben-berdőben*, 1964).

A *Mint égő lelkiismeret* azonban nem a „kiscsikó” zárta le, hanem a *Szárnyak*, amely az ifjúnunkás emlékekhez kiáltott segélyért:

Ha kétségbe, ha csalódásba,
úgy szálljak, soha zuhanásba,
soha hűtlenség mocsarába,
e halálnál mélyebb halálba!

S a másik záró vers, az 1953. december 29-i dátummal ellátott *Micsoda válasz!* a szabadság első reggelének fogadalmát idézi fel, s riadtan kérdi: „...hol van az ének, mely szívig ér?” Mintha csak a régesrég *Töredék* visszhangja verődne fel: „...már egyre halkabb s tépettebb az ének.”

Alig egy év múlva azok közé az írók közé került, akikről ezt állapította meg egy határozat: „Elvesztették a szocializmus perspektíváját, megingott a munkásosztályba vetett bizalmuk, pesszimizmus és csüggedés vett erőt rajtuk, ami kifeje-

zésre jut műveikben.” Amit Benjámín az *Egyetlen életben* versebe fogalmazott, azt Zelk újságcikkben írta meg maga mentségére: „Nem adok fel semmit elveimből, abból a meggyőződésemből, ami ifjúkoromban a munkásmozgalomba vitt. Ma már tudom, hogy akkor adtam fel ezeket az elveket, ifjúkorom tiszta hitét, amikor elhittem én is, hogy emberség nélkül, moralitás nélkül... is lehet igaz ügyet szolgálni.”

A válság éveit következnek most Zelk pályáján, három esztendő termése 1956-ban egy vékonyka kötet, az *Alkonyi halászat*. A prózaiság korszaka egyszerre véget ér, a vers keményebb veretűvé válik és megtelik zengéssel. Ez a zene bánatos dal-lamú, rezignált hangszerelésű. De nem oldódás az eredmény, hanem szervezesebb, sűrűbb rétegek egymásra hajlása. Nem gyakorol látványos önbírálatot, nem is tud ítélni. Halálfélelem szorongatja. Az *Éjszakáim avarán* beszédes bizonyossága felkavart nyugtalanságának:

Mint az üzött szarvasok futása,
szól szívemnek rémült dobbanása,
éjszakáim avarán dübögnek
patái a halálfélelemnek.

Ég az erdő, lobognak az ágak,
napok, évek mind hamuvá válnak,
fut a szarvas, hurkot vet nyakába
százezer ág százezernyi lángja.

Cigánybiztatóinak keserű, füstös dallamai egy Aranyig és Vörösmartyig visszanyúló hagyományt éltetve a megvert, becsapott naiv dalos alkonyi elvonulását kísérik. A „szomorúság boldogságának” öncsalásába öltözik, s újra a vers élére száll s szimbolikával töltekezik ifjúkori költészetének gyakran megénekelt jelképe, a „vigasszá érett szenvedés” égi rajzolata, a Hold, amelyen pár éve már átsuhant egy majd később kibomló látomás: a fehér sirály árnya.

Győzelmes csatákat kíván az újrakezdőknek, de ő már nem megy velük, új várakat soha nem fog rakni. Költészetének magasra emelkedése mégsem a bánat jogán kikövetelt magányban ment végbe, hanem a tudat és lélek mélyeit felzaklató, megtorlató valósággal történt összeütközésből, midőn le kellett szállnia az elmosódott-harmonikus képet kínáló magasból.

Nem az idill volt az a környezet, amelyben készségei, igazi képességei kibontakozhattak és maradandó, megragadó költészetté szervesülhettek, hanem a költőt körülvevő küzdelmes élet. Ennek egyelőre csak felzaklató, sokszor fejvesztésre készítő mozzanataival találkozott; megtagadta a politikát, memorandumot írt alá és fellépett, nyilatkozott és nem egyszer a tételes törvényekkel szemben cselekedett. A tragikus ősz után, 1957 elején börtönbe került, ahonnan 1958. október 15-én szabadult. Felesége, Irén, életének jóban-rosszban több mint két évtizeden át volt társa, meghalt időközben, személyes élete romokban hevert, erről a pontról kellett újra elindulnia.

A hét évi hallgatás után megjelent *Tűzből mentett hegedű* (1963) tanúsága szerint az újrakezdés nem volt látványos, s az *Alkonyi halászat*hoz képest nincs is szó semmilyen fordulatról. Ellenkezőleg: a különös alakzatú harmóniát, amely a versben feltalálható, a magáratálalás egyensúlya tartja. Nem a „csendesfényű ősz” nyugalma ez, mint egykor remélte, hanem az emberi megrázkódtatások mély megélésének eredménye; olyan időszak terméke, midőn a hangulati-érzelmi benyomások közvetlen visszadalolása helyett arra kényszerült, hogy mélyebbre hatoljon. Ez az elmélyedés nem a princípiumok tartományában történt, a *Késői sorok október-ről* erőtlensége mutatja ezt. Zelknek nem sikerült a Benjámínéhoz hasonló viviszekcióval kikényszerítenie önmagában a feloldozást, eredendően passzív alkata

visszatartotta ettől. A súlyosodó gazdagodást az érzelmi mozzanatok érvényesebb felmutatásával érte el. Szerelmes verseit a halott feleséghez, s különösen az újabb magyar líra egyik legszebb alkotását, a *Sirályt*, ezt a 16. századi zsoltárokat idéző, tökéletes elégiát az tölti be, hogy eleve kilátástalanul-reménytelenül a süket és néma végzettel száll perbe, a soha-haza-nem-találás, a feloldhatatlan magány szívszorítóan öszinte emberi panaszával. A lamentáció hol elcsituló, hol felviharzó zokogásában elkeveredik a saját életút, s az együtt töltött évek emléke, a jelen sivár egyedül-létének jeges szorítása. E zenei szervezetségű poéma monoton hullámverése, sir-göröngyök fokozódó, hulló dörögése, a szárnycsapásként vissza-visszatérő vezér-szólammal (*Vak szemgödör, Halott sirály*) a megszokott melankólián túlviharzó erejű vallomás, nem „boldog szomorúság” többé, hanem lesújtó és felemelő igaz emberi bánat, szemközt a halott kedvessel.

Igen, felemelő és megtisztító is e szívettépő férfisirás, mert a metafizika áthághatatlan határain innen a tér még nyitott marad, talán új örömek és új szenvedések számára. Bejárhatóak az ifjúság tájai, a miskolci és szatmárnémeti gyermekkor emlékei, Zugló, a rákospataki kertek; át lehet újra élni a dorosici alkony szörnyűségeit, be lehet kopogtatni a Kolumbusz utca 54/b-be, ahol már soha senki nem nyit többé ajtót, el lehet búcsúzni rég meghalt pályatársaktól, s mindezt, a személyesség élénk jelenlétével, s a megszokott jambikus hullámzást kontrasztosan átszakító trocheikus-daktilikus muzsikával, Csokonaira és Aranyra utaló dallamokkal, s nagyon ritkán némi szürrealisztikus fátyolozottságú vízióval (*Cigányok a tergetegben*). Zelk oly gyakran feltűnő muzikus cigányai Benjámin László elpusztíthatatlan szegénylegényével tartják a rokonságot; a nyirettyű kíséretével felsíró megváltó dalba vetett bízalom a hamu és pernye alól is felszálló szelíd vigaszt élteti, amely egyébként már csak másokat illet. A *Tűzből mentett hegedű* korszakának legjellegzetesebb sorait talán a *Régi módiban* olvashatjuk:

Virrasztó elődök! szívemnek verése
már csak régi tollak lassú percegése,
régimódi versek ízével a számban
így élek, ha élek, rekkenő magányban,
tűző némaságban.

Így élek, ha élek, mert kitépett nyelvvel,
szívem emlékezés, torkom néma sebhely,
éveim a máglyán, lángok között várom,
szívem áldozati füstje még fölszálljon –
vigaszként lebegjen eljövendő tájon.

Ezt a vágyat közvetíti az 1964-ben megjelent életműválogatás, a *Zúzmara a rózsafán*, ehhez a szándékhoz, a vigasz építményéhez gyűjtögeti össze kedves-derős emlékeit prózai kötetében, a *Tegnapban* (1966), s lényegében ezt folytatja majd később szépprózája értékes vonulatában, az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent jegyzeteiben (*Golyóstollal*), amelyek az ifjúkori emlékekből, a pályatársak portréiból s kedves-szeliden zsörtölődő meditációkból álltak össze egy újabb kötetbe (*Féktávolságon belül*, 1973).

Az újabb versek a romlás és építés folytatólagos küzdelmét mutatják, foglaltuk a *Fölforrt az ég* című kötet, 1967-ben. Késői, tört fényű ragyogásként egy fel-lángoló és hamvába hulló, inkább gyötrelmes, mintsem boldog szerelem zaklatja fel a dalok és elégiák halkuló futamait (az előző kötetből a klasszikus veretű *Tizen-négy sor* már erre utalt). E néhány kurta év verstermése a hatvanas évek közepén szinte önálló fejezete mégis életművének, a *Lásd, élni szeretnék*, a *Vers a lehettről és a nem lehettről*, a *Ha tegnap megölöm*, s nem utolsó sorban a címadó *Fölforrt az*

ég s egy sor további költemény egy viszonylag rövid, de annál kiméletlenebb birkózás lenyomatai: egy új reményé s egy – talán az eddigiekhez képest is – még súlyosabb, mert helyrehozhatatlan veresége. A költő ifjúsága a szintelen szegénységben telt el; abban a korban viszont, amely a volt nincstelenség és megalázottaké lett, kudarcok érték, s a megvertetés lett osztályrésze, mondhatni: közéleti tevékenysége és költészete válságból válságba zuhant, élete társa elvesztésével személyes kisvilága is kongóan üres lett. S ekkor, mint a mesében, a Zelk által oly megejtően elmesélt tündértörténetekben is, váratlanul, a novemberi ködből kilobbant elé piros sállal és sárga pulóverben az ifjúság, s hozzá lépett, hogy két, immár örökre elvált világ gyötrelmes, rövid párbeszédében társa legyen. Időközben ugyanis, észrevétlenül körülvette és hálójába kerítette a költőt egy addig rejtőzködő ellenfél, amely most egyre félelmetesebb lépésekkel szorította védekező állásba a tulajdonképpen mindig derűs mosolyra kész embert: az öregedésnek becézett testi pusztulás fenyegető folyamata, s előreküldött követői, a betegség megannyi jele. Nem ugyan az egzisztencialista filozófia fogalmi készletével, de annál inkább lelkiállapottával és hangulataival telített versekben zúg és zakatol most a kétségbeesés, elűsznek újra és újra a dallamok, növekszik a prózaiság aránya, sőt megjelennek, sokasodnak a prózaversek, kimért, hosszan kitartott lehajló ütemeikkel, kopogó zeneietlenségükkel. Görcsös futamok tűnnek fel, a dadogás a vers témájává válik, a „nem lehet” végérvényessége riasztó hideget lehel, – úgy tetszik – tévétel volt tehát a hiedelem, hogy a világ, az emberi közösség kis és nagy viszonylatai tartósan meleg otthonossággal berendezhetők; ha más nem, hát az emberi egyéniség fizikai pusztulása szétszakítja ezt a csalóka hiedelmet. Az öregedő férfi kegyetlen vereséget szenvedett a sugárzó ifjúság előtt. A *Fölforrt az ég*-korszak megrázó nagy „élménye” ilymódon az öncsalás nélküli körültekingés kényszerű kötelve lett:

Megteremtette a világot,
 aztán öngyilkos lett az isten,
 ezért születünk árvaságra,
 ezért taposnak be a földbe,
 mint a fűvet a csorda, az évek.
 Nincs aki körmünkre koppintson,
 kezünkbe a kést kicsavarja,
 ajkunkról a vért letörölje,
 és lelkünkön a verejtéket.
 Holnap meghalok, hát fennhangon
 elmondom utolsó imámat,
 fejem a lelakatolt égbe
 és a földi kövekbe verve,
 égből földig hajlongva mondom,
 hogy Nincsen, nincsen, nincsen
 és nincs és nincs és nincs és nincsen.
 Ámen!

(Nincs)

A bekerítő, növekvő számú évtizedek árnyéka rávetül a színesebb-derűsebb oldalakra is, a népdalok üdeségével fel-felvillanó részletekre. A kötet egésze tematikai változatosságában is a töredezettséget jelzi, a széttartó vonalak futását mutatja meg. A versekben elúszó-visszatérő, halkuló-felerősödő dallamok bujkálnak, elárulják a költői alkotó módszer tulajdonságát, amelyről így nyilatkozott Zelk: „Verseim majdnem mindig szövegtelen hangulatból, néma lelkiállapotból születnek. Hogy mikor és hogyan érik bennem a mondanivaló, azt nem tudom. Legfeljebb utó-

lag rekonstruálhatom. Mikor a verset érezni kezdem, lassan kialakul a szöveg. Egy szó vagy egy verssor." A külvilággal szemben védtelen, fegyvertelen, a szó régi értelmében igazi lírai költő vallomása ez, akinek a való világ, az élet élményi impressziókban, hangokban, színekben, érzelmekben gyűlekezik a tolla hegyére. „Felnőtt voltam, s felnőttek közt gyermekszívvél éltem” – írta még *A bánat jogáért* című versében, amikor „vétke” után kutatott, s – úgy tetszik – itt pontosan érzékelte, miért is sebződött fel az önfeledt dalolásra predesztinált alkat egy zordabb lét megkerülhetetlen, sokasodó élein.

Az irodalomkritika az utolsó évtized verstermését szívesen jellemezte a szolid megbékélés, a derűs szemlélődés kulcsszávaival. A *Bekerített csönddel* (1971) kezdődő, majd az *Ahogy a kötél táncosok* (1975), a *Meszelt égbolt* (1976) című kötetekkel folytatódó és végül a *Mindennapi halálom* (1979) című gyűjteménnyel, s az *Új versekkel* (a *Kéréknyomok az égen* című kétkötetes életműkiadásban, 1982) záruló korszakra azonban – ha tüzetesen elemezzük e költeményeket – semmi sem jellemző kevésbé, mint a derűs megbékélés. A *Föltört az ég* ciklusában lezajlott küzdelem költészeti következményei kiterjednek és elmélyülnek ebben a kétség-telenül lényegében egységes utolsó szakaszban, amelynek értékszintjét azonban éppen a tudati és etikai erők koncentrált felfokozódása biztosítja, szemben a fizikai széthullás megújuló rohamaival.

A Zelk Zoltán költészetére valaha oly jellemző csengő-bongó dallamosság, a zeneiség túlházbása végleg megszűnik; a rímek megritkulnak, talán csupán a ritmus lüktetése, a belső alliterációk részleges érintetlensége őrzi a nyelvezet egykori tulajdonságait. Az ünnepi zengés múltával a lét hétköznapi közvetlenségében lép elénk, legalábbis a költői termés egyik rétegében. Úgy látszik, valami végérvényesen elmúlt, a természeti világból kiveszett a harmónia, a boldog lélegzés, a színek szípor-kázása; nem gurul már a költő lába elé többé összegömbölyödve egy kiskutya, óvó simogatásra várva; az ég dalos madarait vegyszerek tizedelik, a rét selymes fűvét sivár szelek kuszálják. A költő már nem énekel, már nem dalol, hanem beszél, elmond, közöl, rögzít. Fanyar józanság és kesernyész íz hullámszikát a tört sorokon, a sokasodó töredékeken; a prózaverseken és a versalakzatú valóságos prózán. A rigófütty kivész, kedvelt madarainak, a fecskéknek cikázó villanása a légtérben, a fagyott ágak közti megmerevült rajzolattá válik:

...Dérverte lámpád

kihuny a támadó szelekben,
széthull asztalod, fekhelyed,
madártalan, szélütött fáknak
mondod fennhangon versedet

– írta a *Nem áll eléd* záró soraiban. S a létérzékelésnek ez az alapszólama végig megmarad már lényegében, akkor is, ha a költő egyéni sorsa elegendő teret és időt adott ahhoz, hogy a végső elszámolás, a leltárfölvétel tüzetesebb részletességgel történhessen meg, s így feldúsuljon oly életes anyaggal, amely elfedi, beburkolja az egyéni létfilozófia szikárabb természetét. Az emberi elmagányosodás és végső kiszolgáltatottság szavakkal – még költői szavakkal is – végül is feloldhatatlan; a verset még akkor is írni kell, ha a „kibírhatatlan kínok lángjai sem oltják” a halál-félelmet, s ha a költői tudat éberen figyelte is: „... hogyan billen / ferdül alattam a világ, / most már a néma zúgást hallom, / s várom a semmi sikolyát!” (*Három év*)

Ebben, s csakis ebben az erőterben válhat költői vízióvá a megélt múlt, mivel „... maga az élet szürreális”, ahogy Illyés Gyula írta a hetvenéves, súlyosan beteg költőt üdvözlő levelében. Chagalli képzetekké, balladás révületté, álommá és mitológiává válik, tépődik szét és összegződik mindaz, ami a múltnak feneketlen kútjából felmerül, seregszemlére gyűlekezik a meszelt égbolt vakító féhérségében, a súlyos betegségben, kórházakban töltött hosszú évek alatt. Szó sincs derűs megnyugvásról, szemlélődésről: „... fekete Tejút hajdan vándora / ülsz már visszhang-

gal betömött fülekkel / emlékeid szögesdrótja mögött..." – jelöli meg valódi pozícióját a költő, s adja meg a „kész a leltár” számvetését:

Átgázoltam folyókon,
vasúti töltéseken,
malteros ládákön,
vasrudakon,
árokba fordult gépkocsik roncsain,
gőzölgő hátú réteken,
józsefvárosi sikátorokon,
melyeknek kapualjaiban öregasszonyok és munkátlan
fiatal férfiak aludtak,
leégett falvakon,
melyeknek hamujában csordába verődött, farkasbánatú
kutyák vonítottak,
elhullott lovakkal teli országutakon,
börtönök folyosóin,
temetők tujabokrai között,
míg végül az ablakhoz értem és láttam,
milyen szomorú lámpákkal dülöng az Újpestre tartó
villamos.

(Félszáz év)

A súlyos tartalmú történelmi leltár crescendójának banális jelentéktelenségű, meghökkentő záróképe (gondoljunk ellentétül csak Benjámin László *Vérző zászlók alatt* című versének refrénjére) nem költői erőtlenségből származik, hanem adekvát lenyomata a végső mérleg tétova számvetésének. *Egy ember* életútjával szembesülünk itt, aki – mint Sinka Mihályról írta – maga is beállni készült a „Többség Gyülekezetébe”, s aki elvegyült a többségben, de ki is vált belőle, mivel a költői szó varázslatos adományával élve jelezhetette a tömeg, az osztály, az elnyomottak és megverték osztályának érzéseit. A kritika szívesen szól Zelk késői költészete nyelvének modernségéről, kavafiszi jellegéről, arról a tulajdonságáról, hogy csökken benne a részletező leírás, fokozódnak a felhangok, az áttételesség, a hirtelen törések és megszakítások aránya, s mindez – a recepcióesztétika szabályai szerint – a továbbgondoláshoz, a kiterjesztéshez, új távlatok felismeréséhez adhat indítékot, felérősítheti a szuggesztivitást. Mindezek a jellemzők ugyanakkor a világkép elrendezettségének dekonkretizálását is jelentik, a végső és megnyugtató elrendeződés (a derű feltétele) elmaradását. Ily értelemben sajátos visszhangja, *visszavétele* is e költészet a negyvenes-ötvenes évek fordulója gondtalan, dalos optimizmusának és adekvát megfelelője a kor jellegének, amelyben a költői teremtés folyamata végbe ment. Zelk klasszikus igényű, visszafojtott érzelmességű, keményveretű kései lírájának történelmi perspektívája ugyanakkor mégsem azonosítható az egzisztencializmus távlattalanságával, mivel e költészet tartalmi végső soron a küldő közösség lét-érzékelését fejezik ki, e közösséghez fűződő eltéphetetlen kapcsolatokat, a hűséget és az azonosságot bizonyítják. E kései líra egyik alapvető vonulata nem véletlenül az életrajzi jellegű mozzanatok újjákomponálása (mindig is oly közvetlenséggel írta bele életét a verseibe), amelyekben egyébként megjelennek újra a gyermekkori emlékek, a megélt történelmi események, s nem utolsósorban a kortárs költők és művészek, akikhez tanítványi vagy baráti viszony fűzte őt életükben és halálukban.

Zelk Zoltán kései lírájának korszerűsége éppen ezért nem az egyéni lét körébe, a magánemberi egzisztencia övezeteibe való visszahúzódással jellemezhető, nem ez emeli „nagy költészetté” e lírát, hanem a *közösség reprezentánsaként a méltó emberi*

életért folytatott küzdelem kemény végigharcolása s ennek költőileg végleges tisztaságú, tömörségű és fegyelmű, jelképekkel dús kifejezése. Ez a melegszívű, kissé mindig hamiskásan pillantó, és egyáltalán nem hősies kiállású férfi az utolsó percekig fenntartotta a maga részéről a lét értelméhez fűződő akaratát, amikor mindig és újra a holnapi vers megírására készült. Sorsa ajándéka volt hogy az utolsó – úgy lehet, legnehezebb – éveiben szenvedése „... mély tűzű nagy tükrébe” tekinthetett, szenvedése „... százszoros visszárnyá”-ból, a mellette álló asszony jelenlétéből meríthetett erőt, az embertársi szolidaritás bizonyosságában hihetett.

S hitt még szinte megszállottként a vers, azaz az *alkotás* értelmében, mint az emberi létezés megvalósulásának legmélyebb titkában, még akkor is, amikor már egyre erősebben hallotta a félelmetes patkócsattogást, s látta az égre rajzolódó keréknyomokat. Amikor a *Három perc* utolsó sorait írta, akkor is érvényes volt számára az az üzenet, amelyet még az *Alkonyi halászatban* a maga számára küldött előre, az intuício csodájaként:

S ha majd utad végére érsz,
ha szív és elme tudja, nincs tovább:
egy dalt, egy dalt még akkor is,
ha együgyűt, ha bármily ostobát!
Mint varázsló, ki fölkúszik
a légbe dobott egyszál kötelen,
úgy csüngj te is, az űrben ott
egy szál énekké változott
utolsó perceden!

(Ötven felé)

Emberi környezet

I.

Az apai ág

Ennek a kötetnek az a hivatása, hogy minél részletesebben, minél dúsbabban elevenítse meg azt az emberi környezetet, amihez tartozom, amibe a gyökereim kapaszkodnak s ami máig táplál. Ez a környezet valószínűtlenül szűk, egyik kulcsfigura benne apám, a másik feleségem, Magda. Legtöbb szó tehát örölkük esik. Ugyanakkor kinyomoztam minden hozzáférhető adatot az apai és az anyai ágról, mindent, amit a rokonok, ismerősök emlékezete megőrzött, hiszen az ősök, akiket mint a fiatalok mondják „előre gyártva” kapunk, így vagy amúgy hozzátartoznak emberi környezetünkhöz.

Kénytelen voltam kitérni olyan eseményekre is, amelyekről valamelyik kötetemben már beszámoltam, de nem elég pontosan, nem eléggé átgondoltan, nem eléggé a mélybe ásva. Az események azonosak, a tolmácsolás érettebb, mert ahogyan többet és többet fogunk föl élményeinkből, úgy távol mögöttünk a múlt, úgy mutatkoznak határozottabb kontúrokkal az egyszer már elbeszélt mozzanatok és világítja meg egyre intenzívebb fény az eddig fedve maradt, azóta többé-kevésbé lecsupaszított gyökereket. Ez menti egyik-másik téma újra tárgyalását.

Semmi haszna föltérni a múltat, hiszen minden történés megfordíthatatlan, ám a gondolkodó elme kutatja az események közötti összefüggéseket, hogy valamelyest behatoljon élete állítólagos törvényszerűségeibe.

Mindannyiunk élete folytatás, visszamenőink életének folytatása, akár akarjuk, akár nem, az örökségül ránk hagyott életforma döntő szerepet játszik pályánk alakulásában. Visszatekintve a mögöttem húzódó évekre, úgy érzem, a legtöbb bajt nekem, a keresztény középosztályban törvénytámba menő tabukból következő *hallgatás* okozta. A hallgatás a szemérem legveszedelmesebb megnyilvánulása.

A mi környezetünkben tabu volt minden életfontosságú tárgy. Nemcsak a nemi életről nem illett beszélni, de a pénzről, a keresetről, a tisztálkodásról sem, kivéve a kéz-, illetve a fogmosást. A rengeteg tiltás következtében a társalgás elsekélyesedett, tartalmatlanná vált, jószerint semmilyen kommunikációt nem szolgáltat. Egyik tanulmányomban azt írtam, hogy „elvesztettük a beszélgetés örömét”, ami amilyen jól hangzik, annyira hamis. Kérdés, volt-e idő, amikor egyáltalán birtokában voltunk. Ami engem illet, mihelyt ráébredtem erre a hiányra, tudatosan iparkodtam szert tenni valamelyes beszélgetési kultúrára. Az eredmény – milyen lehetett volna? – szükségképpen töredékes. Néha kitűnő formát mutattam, máskor megdermedtem. Fiatal koromban megesett, hogy valamelyik sikeres szereplésem után, mint „jópofát” meghívtak ide vagy oda, abban a reményben, hogy mulattatom a társaságot, Ritkán igazoltam a hozzám fűzött reményt, többnyire egész este félszegen

hallgattam. Nemegyszer olyankor sem bírtam megindítani a beszélgetést, ha létfontosságú érdekem fűződött hozzá. Gyakran egyetlen mondat elég lett volna a helyzet áthidalására. De nem találtam rá. Ex abrupto beszélni az ötvenes években tanultam meg – annyira-amennyire – az író-olvasó találkozókon, ahova „kötetlen beszélgetésre” hívtak meg, ám, a kultúros gyakran kényszerhelyzetet teremtett azzal, hogy kivezetett a közönség elé:

– Megkérjük tisztelt íróvendégünket, hogy adja elő művészetét – mondta, azzal elvonult.

Nem volt kibúvó, vagy rögtönöznöm kellett, vagy szégyent vallanom. Persze, hogy megtanultam előszóban fogalmazni. Még mindig jobb volt, mint nyilvánosan felsülni.

Egy közlékeny ember számára apai nagyapám kalandos élete valóságos kincsesbánya lett volna. Csakhát a tömérdek tabu, amiről nem eshetett szó, eleve megbéklyózta a beszélgető kedvet, csirájában elfojtotta a közlékenységet. Így aztán olyan tárgyakat is némaság övezett, amiknek az említése nem ütközött tabuba, így például hiába kíváncsiskodtam családunk származásáról, éhen maradtam. Ha az úgynevezett zsidó törvények nem kényszerítenek „árjaságom” bizonyítására, annyit sem tudnék felmenőimről, amennyiről a következőkben beszámolok.

Kérdőzködés nélkül is számos adat birtokába juthattam volna, ha élnék a nagyszüleim, sajnos egyedül anyai nagyanyám volt életben, ő viszont nálunk lakott, ilyenformán a vele való találkozás nem ment élményszámba. Szerencsésebb osztálytársaim valósággal dicsekedtek nagyszüleikkel, „nagyatának van a legnagyobb gyára Tordán”, „nagyanyáméknak birtokuk van Apahidán, ha meglátogatjuk őket, hintóval várnak ránk az állomás előtt”, „nagyatáék a Majális utcában laknak, hatszobás villában”, „mikor búcsúzom tőle, nagymama mindig pénzt dug a zsebembe, hogy vegyek rajta törökmézét vagy halvát.”

Eleinte majd szétvetett az irigység, amikor ezekről az ünnepszámba menő uzsonnákról, vasárnapi ebédekről, vidéki kirándulásokról hallottam. Dehát az irigység nem oldott meg semmit, nem pótolta a nagyszülőkhöz tapadó élményeket. Nem tudván változtatni a dolgokon, álláspontomat változtattam meg és büszkén hangoztattam, hogy nekem „nincsenek nagyszüleim”.

Valamikor a harmincas évek vége felé Vikár Béla és Radó Antal meghívott a Lafontaine társaságba, ez alkalomból kávéházban találkoztunk. A hivatalos ügyek végeztével, a két öreg beszélgetni kezdett, úgy emlegették Tisza Kálmánt, Arany Lászlót, Wekerle Sándort, Széll Kálmánt stb. – akik az én szememben politikánk mitológiai alakjai voltak –, mintha előző nap váltak volna el tőlük. Erre a beszélgetésre visszaemlékezve tudatosítottam magamban, mi mindent vesztettem azzal, hogy nagyszüleimet nem ismertem.

Az elemiben – ma általános iskolának nevezik – a gyerekek Krampuszra magyarosították a nevemet. A tanító megmagyarázta, hogy a Grandpierre francia eredetű név és *granpier*-nek ejtendő. Apám se közlékeny nem volt, se rá nem ért, így aztán egy-két adatnál többel nem gyarapította tudásomat. Igen, csakugyan *granpier*nek kell ejteni, magyarul Nagy Pétert jelent és nem nagy követ; hugenotta származékok vagyunk, azaz francia protestánsok, és a vallásüldözések miatt menekültünk Svájcba, onnan Erdélybe. Többet nem tudtam kipróbálni belőle.

Származásom kérdése akkor kezdett ismét foglalkoztatni, amikor érvénybe léptek a zsidótörvények. Apám akkor már nem élt, édesanyámat fog-

tam hát vallatóra, a tőle megtudottak föllobbantották hamvába hótt érdeklődésemet, fölkerestem családunk barátait, rokonokat, közöttük elkallódott nagynéniket. Ők aztán elárasztottak pletykákkal. Az adatokat összevetve szerettem például tudomást arról, hogy anyai dédanyámnak viszonya volt anyai nagyapámmal. Ebből írtam első családi tárgyú novellámat, a „Lizzi nagymamát”. A novellát a Mikes Kelemen Akadémián olvastam föl. Ez volt a székfoglalóm.

És most lássuk, mit kapartam ki családunk történetéből, az évtizedes hallgatás burka alól.

Dédapám, Charles Grandpierre, genfi polgár 1830-ban érkezett Kolozsvárra. Hogy mi okból távozott a szabad Svájcból, és miért éppen Kolozsváron telepedett meg, homály fedi. Egyébiránt Svájcban éppúgy hagyományos a self-made-man-kedés, mint Amerikában, ahol az értelmiségi bevándorlók java része is tányérmosással kezdi. A vérbeli svájci szállodatulajdonos csak akkor adja fiának a hotelt, ha az előzetesen a kuktáskodástól kezdve, a londínerkedésen és a pincérségen át a szállodai munkák valamennyijében gyakorlatot szerzett. Szakmai tudásuk tökéletesítendő, a svájciak külföldön is vállaltak munkát, azaz valcoltak, de csak azért, hogy a tudásukat odahaza gyümölcsöztessék.

Dédapám nem követte ezt a dicséretesen egészséges hagyományt, ha eredetileg volt is valamilyen mestersége, szögre akasztotta és elszegődött francia-német nyelvtanárnak valamelyik erdélyi mágnás családhoz. Nem későbbi felesége, Simon Mária kedvéért telepedett meg Kolozsvárt – ez volna a regényes változat. Nem! Előbb vállalta a nyelvtanárságot és csak utóbb nősült. Simon Máriától két gyereke született: nagyapám, akit már nem Charles Grandpierrenek, hanem Grandpierre Károlynak hívtak, és a bátyjánál sokkal fiatalabb Lajos bácsi.

Nagyapám lázadó természet volt, minden bizonnyal annak a kiszolgáltatott állapotnak az ösztönzésére, amiben szülei éltek. A „nevelőt”, „nyelvtanárt”, „zenetanárt” az arisztokrata családokban nem vették emberszámba, az urakkal étkezett ugyan, de az asztal végén ült és csak akkor illet meg szólalnia, ha kérdezték. Nagy Lajos egyik novellája útba igazíthatja az olvasót, ha a téma érdekli.

A történelem kedvezett nagyapám forrongó indulatainak. Kölyökkorában a negyvennyolcas szabadságharcban vett részt, Világos után Olaszországban folytatta a harcot a Habsburgok ellen, Garibaldi, Tüköry tábornok meg mások mellett. Az osztrákok elfogták, bezárták a hírhedt Kufsteini várba, ám onnan hamarosan megszökött. Kossuth Lajos megajándékozta aláírássával ellátott fényképével. Apám íróasztalán tartotta az ereklyét. Sajnos, a második világháború viszontagságai közepette lába kelt.

A kiegyezést amnesztia követte, akkor tért vissza nagyapám Itáliából Kolozsvárra. Itt nősült meg, Göcs – azelőtt Knorr – Róza személyében elmagyarosodott szász lányt vett feleségül. A házasságból három fiú származott: Károly, Emil, az apám – és Jenő.

Nagyapámat ereje teljében ragadta el a halál. Kora tavasszal megfürdött a Szamosban, a hideg vízben fölszakadt régi sebe, a szövődményekbe pusztult bele. Egy dagerrotípiá maradt utána – lobogó tekintetű, torzonborz hajú, szakállas-bajszos férfit ábrázol. Átható nézése szinte keresztüldöfi a megsárgult kartont.

Örökségként a Monostori út 77. számú házat hagyta fiaira. Halála után

a három testvér egy darabig együtt lakott. Mielőtt szétszóródtak, abban állapodtak meg, hogy a ház birtoka fejében apám kártalanítjá bátyját és öccsét. A házat renováltatni kellett, az eredetileg három-szoba-konyha-fürdőszobás lakást ez alkalommal négyszobásra alakították át, így jött létre a fürdőszoba meg a háló kárára az ablaktalan, nappal is sötét ebédlő. A költségek évekig fölemésztették apám bírói fizetésének tetemes hányadát. Hosszú ideig kénytelenek voltunk, hogy apám kedvenc kifejezésével éljek, „összehúzni magunkat”.

Ebédlőnkhez, ehhez az alagútszerű építészeti torzszüleményhez fűződik apámmal kapcsolatos egyetlen érzelmes emlékem. Úgy is mondhatnám, ekkor mutatkozott apám utolsó ízben apámnak, ekkor éreztük közénk tartozónak. Valahányszor később szóba hoztam, hogy nem törődött velünk, elhanyagolta nevelésünket, erre hivatkozott mindig, másra sohasem.

– Hát nem emlékeztek, amikor együtt énekeltünk az ebédlőben?

Az asztal fölött szecessziós díszű petróleum lámpa függött, a szobát azonban nem az világította be, hanem a fafűtéses kályha rácsán átizzó zsarátnok borított vörös fénybe. A kályha körül ültünk, öcsém apám ölében. Zsoltárokat énekeltünk, változatossággéppen olykor egy-egy népdalt. Ezek az idilli családi dalolások minden bizonnyal 1918-ban maradtak abba. Ettől kezdve hanyagolta el apám családját a politika kedvéért. Visszaaggregényesedett s ha nagynéha beleavatkozott a család sorsába, abból következetesen baj származott.

Nagyapám három fia három világ.

Jenő bácsira, a legfiatalabbra nem érdemes sok szót vesztegetni, valamilyen paraszt őszünkre mendelezett vissza, érdektelen egyéniség volt, de gyakorlati szellem, hármuk közül egyedül ő kötött előnyös házasságot, egy dúsgazdag burgenlandi vendéglős csinos, rokonszenves lányát vette feleségül. A trianoni béke Burgenlandot, Jenő bácsival, feleségével, egyszülött fiával egyetemben Ausztriához csatolta s ezzel végérvényesen kiszakította a családból. Az esküvőn – igazi magyar trakta volt –, ha nem csalódom, húszegynéhány fogást szolgáltak föl.

Jenő bácsi jellegtelen szürkésege csak használt Károly bátyám színes egyéniségének. Károly bácsi franciább volt a született franciáknál. Édesanyamtól hallottam ezt a megállapítást, ő valaki mástól hallhatta, idegen stílus bélyegét viseli magán –, nem az övét.

Annyi bizonyos, hogy pokolian értett elsősorban a nők, másodsorban hivatali fölöttesei elbűvöléséhez. Az utóbbi bűvölet tette lehetővé az előbbi bűvölet gyakorlását. Károly bácsi ugyanis kezdő bíró korában vidéken tagosított. A tagosítást összekötötte a donhuankodással, valahányszor átforrósodott a talaj a lába alatt, addig bűvölte fölötteseit, amíg át nem helyezték Karánsebesről Tövisre, Györgyfalváról Csíkszeredára. Csíkszeredáról Felekre, mindegy hova, csak minél messzibb a megejtett lánytól vagy az elcsábított szépasszonytól. Hála a bírói testület jóindulatú cinkosságának, Károly bácsi végigtagosította fél Erdélyt.

Tagosított, tagosított, tagosított, mindaddig, míg útját nem keresztezte a különösképpen ugyancsak hugenotta származék Noel Ella. Vonzó volt-e, csinos volt-e Ella néni, arról hallgat a krónika, én egyetlen emléket őrzök róla: kurtanyelű seprűvel tisztogatta a verandánkat, derékszögben meghajolva s közben zsémbelődött.

Károly bácsi mindenesetre megkörnyékezte a fiatal lányt, nyilvánvaló

tagosítási szándékkal. Hogy mit ért el nála, arról nincs tudomásunk, arról viszont, hogy Ella néni mit ért el Károly bácsinál, annál többet tudunk. Annyi bizonyos, hogy Ella nénit keményebb fából faragták, mint a pácban hagyott magyar menyecskéket, akik sirdogálva gyászolták a hűtlen csábitót, talán olyan is akadt közülük, aki kútbaugrással tett pontot a balul sikerült idillre. Ő nem hagyta magát, célratörőbb, szívósabb, ötletesebb volt, hiába helyeztette át magát Károly bácsi ismételten, Ella néni nyomon követte. A bujócská addig-addig folytatódott, míg a menekülő parlagi Don Huant a betegség le nem verte a lábáról, ez módot adott Ella néninek, hogy a beteget „önfeláldozón” ápolja, azaz egyik kezével visszaadja az életét, hogy a másik kezével mindjárt el is vegye. Nem volt kiút, sem mentség, a kaland házassággal zárult. Ella néni aztán, hogy férjét távol tartsa a nőktől, tizenöt gyereket szült egy végteben.

– A sorozat – már mint a szülési sorozat – kezdetén, Ella néni kiszekírozta, hogy Károly bácsi Erdélyből áttegye működése színhelyét egy istenhátamögötti bácskai faluba, Hódságba, ekkor már ügyvéd volt, nem bíró, azaz szabad keresetű foglalkozást űzött.

Valamikor az első világháború előtt apám társaságában náluk nyaraltam. A gyerekek számára már nem emlékszem, arra annál erőteljesebben, hogy a parányi kertben csak a legnagyobb vigyázattal közlekedhettem, különben óhatatlanul beleléptem fiatalabb-idősebb unokatestvéreim végtermékeinek valamelyikébe, amelyek sötét anyagából úgy fehérlettek elő a cseresznyemagok, mint tevecsontok a Szahara homokjából.

A kerti állapotok okozta idegfeszültség dacára vidáman telt az idő, nemcsak az egészséges, vállalkozó kedvű gyerekek, még inkább Károly bácsi jóvoltából. A közös étkezések alkalmával ő vitte a szót, áradó jókedvvel, kiapadhatatlan humorral. Szellemessége óriási skálán mozgott, megtalálta az utat a gyerekekhez éppúgy, mint a felnőttekhez. Egy Labiche-sal megfejtelt Larochefoucault veszett el benne. Mert, sajnos, csakugyan elveszett.

– Olyankor is megkacagtatta az embert, amikor sirni lett volna kedve – emlékezett rá édesanyám, Palánta utcai balkonomon. – Bizony, nagyon szellemes ember volt.

Második, egyben utolsó találkozásom nagybátyámmal a románok erdélyi betörésének idejére esett. Időközben Károly bácsiék a Bánságból átköltöztek Brassóba, onnan menekültek tovább a többi menekülővel együtt s átmenetileg nálunk szálltak meg, Kolozsvárt.

Ebből az időből származik emlékképem a törött seprű nyelét szorongató és közben magában beszélő Ella néniről.

– Időközben – mondta édesanyám – Károly bácsi nagyon megváltozott. Mintha nem ugyanaz az ember lett volna, aki egy egész társaságot szóval tartott. Törődötten üldögélt az asztalnál.

Az úgyszólván hónapról hónapra szaporodó család összezúzó súllyal nehezedett rá. A rengeteg gyerek élősövényként kerítette be és zárta el az életét, az ő sajátos életétől, a társaságtól, amiben ragyoghatott, tündökölhett, szípkázhathott. Ehelyett krajcáros gondokkal kellett küszködnie.

A Grandpierre gyerekek; Károly bácsi, apám és Jenő bácsi meghökkentő példa, hogy ugyanabból a génállományból egymástól mennyire különböző egyedek származhatnak. Aki egymás mellett látta őket, a legnagyobb meglepetéssel vette tudomásul, hogy édes testvérek. Egyikük sem örökölte apja alkátát. De nem hasonlítottak egymáshoz sem testi fölépítésükben, sem mentalitásukban, sem vérmérsékletben.

Apám anyja fia volt, kékszemű, bátyjánál fejfel magasabb s amennyire a gyér tájékoztatásból következtetni lehet, valamelyest alárendelt szerepet játszott kettőjük kapcsolatában. Nyilván azért, mert apám viszonylag nehézkesen, lassan reagált, Károly bácsi reflexei viszont villámgyorsan működtek, ő már rég döntött, amikor apám még a helyzet appercipálásával vesződött. Az idősebb testvér szerette az életet s amíg módja volt rá: élvezte; apámból tökéletesen hiányzott a *savoir vivre*, ő nem élt, hanem a „kötelességét teljesítette”, ami az ő életvitelében alibit jelentett, vagyis fölmentést a családi jellegű kötelességek alól. Károly bácsi átnyergelt a keresetet megkötő bírói pályáról az ügyvédi pályára, amin a jövedelem a tehetségtől függ. Apám kényszerült földadni a bírói pályát, de ezután sem igyekezett több keresetre szert tenni, hanem „összehúzta magát” és magával minket.

Mielőtt tovább sorolnám, mi mindenben idézett elő testi-lelki csonkulást a tabuk tiszteletéből eredő hallgatás, milyen károkat idézett elő, milyen lehetetlen helyzetekbe sodort, életformánk egy másik, beteges tünetét ismertetem: – a visszavonulást. Itt megint el kellett jutnom egy közkeletű igazság fölfedezéséhez: – ha nem tudunk változtatni a külvilágon, változtassunk magatartásunkon. Ennek a fölismerésnek ad absurdum vitt változata a belső emigráció.

Az első föltűnő példát apai nagybátyám, Lajos bácsi szolgáltatta. Tagbaszakadt, föltűnően izmos, szokatlanul szélesvállú férfi volt, arcán torzonborz vörös szakáll virágzott. Úgy festett, mint valami Robinson, aki maga küzd meg az elemekkel, mint ahogyan valójában így volt. A kolozsvári posta alkalmazta, ámde nem fült a foga a hivatalnokoskodáshoz, valószínűleg sérelem érte, hogy mi, nem tudni, mert ő sem mutatkozott közlékenyebbnek emberi környezeténél, elég az hozzá, birtokot vásárolt a civilizációtól távol eső szűzföldön, Kolozsvár és Szászfenes határában, a szó szoros értelmében ott, mert Kolozsvár az ő négy holdján végződött. A birtok leginkább egy mai természetvédelmi területhez hasonlított, a földet borító ősnövényzetet maga törte föl, a föltört földet maga művelte, már mint ahol a talaj alkalmas volt a növénytermesztésre.

Kányamál, így hívták a környéket, még abban az időben is elképzelhetetlenül vad volt, amikor gyerekkoromban első ízben látogattam oda, már akkor megfogott a hely varázsa. Közel a kányamáli településhez a Szamos holtága folydogált, hol csermellyé vékonyodva, hol kisebb-nagyobb tavakká szélesedve. A holtág tófüzére és az élő Szamos közötti árterületen csokorszerű bokrokkal, a mélyedésekben sással-náddal, más növényekkel benőtt rét terült el, búvóhelyül vadállatoknak, költőhelyül vízimadaraknak. Ezen a buján tenyésző, néhol lápos réten vezetett utunk, ha fürödni mentünk a Szamosba, nem messzi a Nagyomlástól, néhány száz méternyire a Nagyforgótól. Ekkoriban mindennek megvolt a maga neve: Nagyomlás, Kisomlás, Nagyforgó, Kisforgó. Valamivel az után, hogy Kányamálba menet balra lefordultunk a Donát útról, a Burgya vendéglő várta a kirándulókat.

Lajos bácsi maga építette a házát, szoba-konyhás parasztházat s a parasztházba, Csizsár Zsuzsanna személyében parasztlányt hozott feleségül. Csaknem teljes autarchiában éltek, petroleumon, szerszámokon kívül mindenről maguk gondoskodtak. A négy holdból csak a lavorszerűen kiöblösödő Lenti Tábla volt alkalmas a növénytermesztésre, televény humusza gazdagon fizetett.

A ház a fenti köves részen épült, ugyanott szomorkodott néhány csenevész gyümölcsfa, a ház előtt óriási hárs, árnyékában asztal és pad várta a vendégeket. Virágzás idején kaptárrá változott a fa, a méhek egymás hegyén-hátán

zűmmögtek rajta. A háztól nem messzi méhest telepített Lajos bácsi, épülete épp olyan köpcös volt épületben, mint ő férfiban. Télidőben a méhes ablakából lőtt arra kószáló farkasokra, a tyúkol tartalmára éhes rókákra, táplálékot kereső nyulakra, őzekre, áradások után pedig a holtágban rekedt csukákat kapta puskavégre.

Lajos bácsi rousseau-i fordulattal menekült a civilizációtól „vissza a természethez”, apám egyebek közt a társaságtól, az emberektől futott meg, amikor nem vizitelt kötelességszerűen új kollégáinál. Javában gyakoroltam már a bujócskának ezt a formáját, anélkül, hogy egyelőre tudatában lettem volna, hogy ugyanazt művelem, amit ők. Ez a megbántott elvonulás valójában ostoba és nevetséges reakció, de aligha lehet mással helyettesíteni. Ugyan mi mást tehet az, aki megundorodik környezete egy részének erkölcstelenségétől, izléstelenségétől, műveltelenségétől – mint hogy félreáll az útból? Másként óhatatlanul közjük keveredik.

A klikkek egyfelől – megannyi heterogén alakulat –, az ügyeletes zsenik kultusza másfelől úgyszólván bujdosásra, félrevonulásra kényszerít minden önérzetes író. A magyar közönség a valószerűtlenség határáig manipulálható, olyan véleményeket hajlandó magáénak elfogadni, ami egész gondolkodásmódjával ellenkezik, ez szorosan összefügg a gondolkozásra való restségével s legalább ilyen szorosan azzal a vágyával, hogy olyasmiről is nyilváníthasson – időszerű – véleményeket, amiről halvány gőze sincs. Tehát készségesen segíti munkájukban a klikkeket, akár azon szorgoskodnak, hogy saját kiterjedése tizszeresére tupírozzanak egy-egy közepes költőt, akár épp ellenkező a cél, vagyis egy nagy költő jelentőségének megcsonkítása.

A fölrázhatatlan szellemi restségben gyökeredzik az a tény, hogy a két népi író – Veres Pétert és Szabó Pált – mindig mindenki ebben a sorrendben említette, írásban csakúgy, mint élőszóban. Holott bizonyára akadnak, akiknek értékskálájában Szabó Pál megelőzi Péter bácsit.

Engem a közönség kedvelt, az irodalmi közvélemény viszont mellőzött. Ez késztetett visszavonulásra, ám ezzel a beteges reakcióval nem elégedtem meg, elhatároztam, hogy én leszek az egyik legnépszerűbb magyar író. Megtanultam pályatársaim túlnyomó részénél jobban írni és befutottam a célba.

Megejtett Kányamál varázsa, nem tűnődtem azon, mi elől menekült ide Lajos bácsi, egyszóval a felületen rekedtem, később sem hatoltam mélyebbre, ám a felületet gyermeki lelkem egész frissességével kiélveztem. Elég Kányamál nevét hallanom, máris megnevezhetetlen jóérzés uralkodik el rajtam. Nemcsak én voltam így, már évek óta Pesten laktunk, mégis aki Kolozsvárra utazott, úgyszólván első dolga volt Lajos bácsi hajdani tanyáját meglátogatni.

Embergyűlölő léte Lajos bácsi szívesen látta kevés számú barátját, el nem mart rokonait e vadregényes helyen rablóhús-, szalonna-, vagy flekken-sütésre. A többnyire italozásba fajuló összejöveteleken nem egyszer durva tréfákkal szórakoztak. Egy ilyen tréfa emléke mélyen belém vésődött. A tűz körül ültünk, mindenki kezében nyárs. A sült hús illata odavonzotta, vesztére, Cézárt a házörző korcsot. Lajos bácsi sűrű vörös szőrrel benőtt, lapát nagy kezével hirtelen nyakon ragadta a kutyát és rászólt a szomszédjára:

– Kend be!

Amaz letette a nyársat a rablóhússal és egy terpentiben megmártott rongyot nyomott a kutya fenékre.

A boldogtalan állat siralmas vonításban tört ki.

A háztól a Szamosig kanyargó ösvény vezetett, Cézár a két első lábával hajtva és támasztva magát, rohant az enyhét adó víz felé, miközben hátsó lábait szétvetette, hogy sajgó fenekét minél szorosabban dörzsölhesse az ösvény talajához. Az ösvény csigavonalat írt le, így aztán a kutya olykor eltűnt a szemünk elől, csupán a vonítása üzent felőle, hogy aztán néhány másodperc múltán ismét előbukkanjon. A társaság dűledezve röhögött a mutatványon.

A szép emlékek elporladnak, a csúfak időtállók.

Zsuzsika néni több mint harminc esztendővel túlélte férjét. Panaszosan éneklő hangja most is a fülembe cseng:

– Seprűmagot hozzon, lelkem. Megette az egér.

Persze, hogy vittem neki. Ekkor láttam utoljára. Halála után Kányamál apámra szállott, apámról Katus nénémre, majd elnyelte a civilizáció, ami elől Lajos bácsi oda menekült.

ELMERENGŐ SZATÍRA ZORD IDŐKRŐL

Kolozsvári Grandpierre Emil: Arnyak az alagútban

A grandiózus önéletrajzi sorozat hatodik kötete sokat elemzett, sokat vitatott korszakkal foglalkozik, nevezetesen a személyi kultusz éveinek „zord idejével”. Ami a legimponálóbb: Grandpierre-t még ez a kiválasztottan szélsőségek felé vezérlő téma sem tudja kizökkenteni józan szemléletéből, igen, minél előrébb haladunk munkájában, annál egyértelműbb a meggyőződésünk, hogy ennyire elfogulatlanul, ilyen magabiztos fölényrel, ilyen distancionált nyugalommal még senki nem vallott ezekről az évekről, és ez természetesen így önmagában is nagyon komoly művészi erőnynek számíthatna. Még inkább annak kell számítson, ha magát a regényt egyedül érvényes helyére – az önéletrajzi sorozatba – állítjuk, mert annak szerves részeként olvasva, az egyes jelenetek, tények, személyek, kötődések, gondolatok és reakciók katartikus súlyukban és jelentőségükben mindenképpen tovább mélyülnek, s távolatosabb, „sorsszerűbb” érvényhez jutnak. Azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert aki csak izolált, egyedi műként olvassa ezt a regényt, az sokkal könnyedebbnek és megbocsátóbbnak vélheti a hangnemet, mint amilyenné az a teljesség ismeretében válik. A főhős bizonyos válaszádsai, önértelmezései, de egész attitűdje is egészen más akusztikát kap, ha közben visszagondolhatunk háborús élményeire, a hadifogság kinjaira, a Magda-szerelem kezdetére, kibontakozására és így tovább.

Mindjárt egy élményi paradoxonnal lehetne kezdeni, melynek lényege, hogy aki valamilyen úton-módon, de megúsza a hadifogságot, már persze abban az értelemben, hogy nem pusztult bele az ábrázolt körülmények ellenére sem, annak számára még a legszemélyibb személyi kultusz is a mégiscsak szabadabb életfeltételeket kellett jelentse, és ennek mértékében lehet szemlélete, világítélkezése bizonyos fokig „optimista” – igaz, csak egy szükségszerűen ironikus értelemben. Másfelől azonban – és ez a paradoxon lényege – mindez mégis inkább úgy jelentkezik – kiváltképp a mai olvasó élményében – mintha hősünk épp csak lélegzethez jutva cseberből vederbe került volna, azonban, ha ennek ellenére is megőrzi mértéktartását, sőt, ironikus optimizmusát – nos, akkor hősünkben viatathatatlanul van is valami *hősies*. Ez a pátosztalan hőseiesség jellemez egyébként mindenkit ebben az időszakban, aki valamilyen módon, de kibújik a kényszerhelyzetek préséből, s ha néha csak lavírozva is, de megőrzi emberi méltóságát, lényegi sérülések nélkül menti át még a lehetetlen szirtjein is erkölcsi értékrendjét.

Milyen korszak volt hát ez? – hogyan jelenik meg az ötvenes évek tablója Grandpierre elemzésében, milyen jellemző helyzetek, tipikus alakok, általánosnak mondható beidegződések (kényszercselekvések és önmentő gesztusok) rajzolják ki emberi-lelki arzenálját? A legjellemzőbb és többé-kevésbé egymást kísérő, egymást kiegészítő reflex a képmutatás és a gyávaság. Magyarán: a szemellenző és a nyúl-cipő (mely utóbbi csak elvéve bőrtalpu, de korántsem csak amiatt, hogy kiküszöbölődjék a „képzavar”). Ennek a kettős – alapjában teljesen defenzív, elhárító és önmentő – taktikának megint csak kissé paradox szükségszerűséggel lélektani velejárója az eluralkodó agresszivitás, mely mindenekelőtt szájtépő túlbuzgóságban jelentkezik: ha idejében lecsapok valaki másra, egyszerre tűnök megbízhatónak és maradok eggyel hátrébb a sorban – íme, a gyávaság machiavellizmusának belső mottója. Mindebben az az igazán drámai, hogy fokról fokra a legkiválóbb elmék és a legnagyobb lelkek is a pszichózis hatása alá kerülnek, és egy ennyire eltorzult tár-

sadalomban teljesen érintetlen senki sem maradhat tőle, jól tudjuk, még a gyerekek sem. (Szülőfölgjelentősi, úttörővasút, Csillebérc, vasgyűjtés stb.)

Nagyon imponáló, hogy az illusztratív anyag döntő többségében konkrét és nem kitalált, és a szerző saját magával sem bánik kesztyűs kézzel, minek révén meg-növekszik az olvasója hite és az írás hite. Világosan látszik mindvégig, hogy Grandpierre milyen következetesen folytatni akarja azt a nagyszabású tipológiát is, melyet a magyar nemzeti jellem annyit hangoztatott modelljéről ebben a sorozaban elkezdett, és persze eléggé szuggesztív különvéleményként. Mert megnyilatkozott erről a meglehetősen patetikus holdudvarú fogalomról úgyszólván minden számottevő elméje ennek a századnak. Babbitól Németh Lászlóig, Szekfű Gyulától Szabó Dezsőig, de többé-kevésbé valamennyien ugyanabba az elfogultságörvénybe is belesodródtak – ha más-más módon kiűzni próbálva is belőle –, aminek lényege, hogy a magyarban valamilyen különös, egyedi küldetést, sorsot és építésszmenyt vél föllelni, melyhez a legjobbak azért kell alkalmazkodjanak, hogy a nép mintegy önmagára ismerjen és nemzeti céljaira találjon az ő példájukban. Grandpierre rendkívül erőteljesen bírálja ezt a romantikus platformot, és nem mert ne látna meg annak általában vehető lélektani értékeit, tüntető, mozgósítani próbáló esztézisét, hanem mert keserű meggyőződése, hogy a valóság avatott és szenvtelen vizsgálata egészen eltérő diagnózishoz vezet. Ha lehet valamilyen általános „magyar” jellemről, magyar nemzeti idomról beszélni – természetesen nem tisztességes egyéni-kisemberi vagy attraktív-zseniális példákon keresztül, hanem valóságos társadalmi keresztmetszetet s az élet elemezhető igazi gyakorlatát alapul véve –, akkor sokkal inkább *negatívumok*, mint pozitívumok a szembeötlőek. Életünk hagyományosan rosszul szervezett, valójában hatóképes erkölcsi beidegződéseink képmutatóak, hazugok és ósdiak, általános emberi mentalitásunk passzív, a magyar sokkal inkább sodródó, elviselő-belenyugvó fajta, mint a sorsával szembenező, azt tudatosan formálni, alakítani igyekvő. Leguralkodóbb vonásunk a kezdeményező képesség hiánya, mely eléggé áttekinthető módon vezet cselekvésképtelenséghez, lelki síkon pedig vagy a brutális mangalica-közönyhöz, vagy a fájdalmas, önmérsztő rezignációhoz, mely természetesen a legkiválóbbakra jellemző, akiken rendre áttiport a konda, de akik a legtöbb esetben – és ez igazán tragikus a sorsukban – még annyi bátorsággal, még annyi „selektív” cselekvő-képességgel sem bírnak, hogy legalább ezt a tényt – a velük történt gyalázat és igazságtalanság tényét – tudatosítsák magukban. Nem, rendszerint éppen ők azok, akik állandó önvádban és büntudatban élnek, ők azok, akik örökkön úgy érzik: adósai valakinek. Önsorsrontóak vagyunk és teljesen fölösleges azon a merőben metafizikai kérdésen vitatkoznunk, hogy most a „nemzeti sors” vetületében válik-e a kisember és a nagyember is lényegében egyformán azzá vagy pedig éppen fordítva, ez az eredendő hibánk vezet a nagypolitika síkján is olyan ballépésekhez, melyek a mitikusnak vélt helyzetet kényszerűen létrehívják? – a végeredmény ugyanis akkor is csak az marad, hogy magán a tényen kell változtatnunk, és pedig vagy a mítoszrombolással vagy az önmegismeréssel, mely kettő különben teljesen ugyanazt jelenti, lévén az új én-szituáció egyetlen újdonsága a *kritikai* és mérlegelő viszony mindenhez, ami *van*: legyen bár szubjektív vagy objektív, individuális vagy társadalmi jellege, alkata.

Ezek az alapvető kérdések a mostani műben elsőrendűen szatirikus élel ábrázolódnak, hiszen a kiválasztott korszak, a végletek, a felnagyító, patetikus hasonlatok, a mindenben dévaj sematizmus bombaszt kora szinte önelvűen inspirál a karikírozó megjelenítésre. De azért mindvégig éreznünk kell, hogy ezúttal mégsem lehet – még a legjobb poénok, a legszarkasztikusabb megjegyzések hallatán sem – olyan igazán önfeledt és szívpezsdtítő a kacagás, mert a kontúrok mentén lidércesen villannak meg néha a fények, mintha sírok között járnánk, mintha temetésen: néma a feketeség, égnek a kandeláberek... És ezen a ponton válik ismét nagyon fontosá Grandpierre oly sokat vitatott „örök” témája, a szerelem, a szexualitás, az erősz, a társkeresés, párválasztás különleges hangszúllyal latba eső kérdése. Mert jó lenne egyszer és mindenkorra tisztázni, vajon tényleg olyan legyintve-összekacsintva elintéz-

hető és lekezelhető élményrégióról van-e szó, mint ahogyan ehhez a sommás-bennfentes kritikai közvélemény Grandpierre műveinek megítélésekor immár hagyományosan viszonyul, vagy pedig valamilyen mélyebb, tartalmasabb és elfogulatlanabb, előítéletmentesebb elemzést követelő művészi jelenségről?

Természetesen ebben a kiválasztott esetben is csak az alaposság vezethet elfogadható eredményhez. Nos, aki tényleg becsületesen és figyelmes olvasóként halad végig az önéletrajzi sorozat egyébként lebilincselően cselekményes és mindig érzékeltes, magával ragadó előadásmódú kötetein, az csakhamar új szemszögből nézheti majd ezt a „pikánsnak” érzett témakört is, mely már annyi rosszmájúskodásra adott alkalmat és ennek révén olyan hamis színben tüntette föl az író törekvéseit, ami nemcsak zavaró, hanem inkább tűrhetetlen. Mert a regényfolyamban mindig, mindenütt látnunk kell, hogy a szerelem és az igazi, kiteljesedő szexualitás az a menekülés, az én- és világteremtés egyik nagy, végtelennek érzett és mégis sok tartalmában szimbolikus terepe. Grandpierre írói nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ennek az igazán – de még helyesebb lenne úgy fogalmaznunk, hogy megint csak – *boncmesteri* alapossággal és eltökéltséggel ábrázolt életretegnek a jellemrajzában ő végül valódi szimbolikus magaslatokra érkezik, és igenis átszellemítődik nála a szexualitás élménye, a persze itt is szembeötlően tárgyilagos és tényközpontú anyagkezelés ellenére is. És éppen ez benne a mindenekfölött meggyőző művészi gesztus. Mint minden szerves-emberi jelenségnek, úgy a szexualitásnak is van fizikája, és létezik a lelki kémiája, a kettő között pedig igenis vannak kölcsönös és egyértelmű kapcsolatok, méghozzá a képzelhető „legszemináriumibb” materializmussal, amit röviden így foglalhatnánk össze: a szexuális lét határozza meg a szexuális tudatot. Még nyilvánvalóbban: jól funkcionáló, egymást kölcsönösen felszabadító és kielégítő partnerségből jöhet csak létre a valódi lelki kapcsolat is, ám az egyáltalán nem biztos, hogy az előbbi feltétel teljesülése spontán előhívója is mindjárt az utóbbi kibontakozásának. És ez – nem túlságosan megerőltető végiggondolni – tulajdonképpen egyáltalán nem valami „erotomániát”, nem a szexualitás iránti érdeklődés szembeötlő túljajzódását jelenti, hanem sokkal inkább az élmény reális, földi szemléletének igényét, még pontosabban: az élmény racionalizálásának szándékát. Túlmítizált, túlfétisizált téma ez, ideje tehát itt is a józanság érveit előkeresnünk. A szexualításban – éppen mert egyik legbensőbb ügyünk, melyben lényünk egésze, a teljes rejtett geneziséünk és a legfeljebb csak félig-tudatos „genetikánk” láthatóan részt vesz – kizárólag a nyíltság, őszinteség, megértőkészség, célratörés és szabadság hozhatja meg a kívánt eredményt, hiszen így is, még ilyen merőben „új” – bár egyedül emberhez méltó – alapállás mellett is kényszerűen marad benne valami száműzhetetlen titokzatosság, és ez az, ami bizonyos értelemben annyira széppé is teszi, de ha megértjük, hogy így van, miféle oktondiság és önrontó babona tovább kódósítani a szenvedélyt, aminek különben legbensőbb természete: nagygyá ott megnőni, a homály udvarában?

Van tehát praxis-nemiség, mely egyedül a testi összeállésen múlik, és van egy szimbolikus érvényű másik, mely az emberi lélek nemesség élményi foglalatát, tabernákuluma, hiszen a szerelem záloga, s révén a jövő letéteményese, de mindkét nemiség, mindkét testi beteljesülés előfeltétele materiális lényegű és „kódoltságú”, más szavakkal, bármelyik élményszerűség legyen is célunk vagy bármelyikkel ajándékozzon is meg sorsunk bennünket, mindig tudnunk kell, hogy legelemibb indulatában, alapszerveződésében szándékainktól, terveinktől, vágyainktól és illúzióinktól független törvények, jobbára megváltoztathatatlan materiális tények döntenek lehetőségeink fölől. Akik ezzel kellő időben képtelenek számot vetni, azokat érik e téren a legnagyobb csalódások, és ez azért annyira fölbolygató, mert az író vélekedése szerint, legalább ezen az alapszinten, legalább emberi kiindulásunk és tájékozódásunk első szintjén ezek a traumák elkerülhetőek lettek volna.

Grandpierre regényében a szexualitás élményének ez a két státusa: az agy-pepszdító-idegnyugtató, de szükségletszerű testi kapcsolat és az átszellemített, szerelmi együttélés „nívója” két remekbe sikerült nőalakon keresztül motiválódik, a Relli és

Magda között dúló választásharcban kapja meg végső jellemzését. Relli maga a talpraesett, őszinte, gátlásmentes – ami korántsem pejoratív, egyáltalán nem „gátálástalant” jelent – szabadság, nyitottság, eltökéltség: örülni és örömet szerezni akar, teste olyan a számára, mint a hegedűművész számára a hangszere, használni, csodálatolni igyekszik mindazt, amire képes általa, de aminek révén mégis önmagából mutat meg valamit. Igaz, van benne számítás is, de az sokkal inkább a korrajz része, mint a jelleméé, legalábbis eléggé árnyaltan elemződik, miért *kell* adott pillanatban az érdekeire is gondolnia, másképp azonnal elpusztulna abban a miliőben, ahol van, és azzal a sorssal, amit a múltja, származása determinál. Csapongó, rapszodikus, szerte-terjedő ez a kapcsolat és mégis megfénylik benne valami irigylésre méltó harmónia, a legalább testi értelemben tökéletes beteljesülés buja fényekben tündöklő idillje, igazi örömhimnusza, emberi pasztorálja – abban a zord, vágytöltő, boldogsággázoló időben. De nagyon tanulságos a konfliktus valódi forrásának megjelölése is, mert fontos bizonyíték korábbi gondolataink helyessége mellett: a „pánszexuálisnak”, erotománnak vagy netán szatirizálásban szenvedőnek lesajnált író, szenvedélyének ezt a legizőbb érzéki lángolással élénk festett tárgyát végül a legboldogabb megkönnyebbüléssel „teszi lapátra”, egyszerűen azért, hogy munkáját végre zavartalanul folytathassa. A szakítás persze megint jelképes érvényű is: a kizárólag testiekben tobzódó, de valóságosan átszellemítődni képtelen kapcsolat, sorsában is ahhoz lesz hasonló, ami újra és újra „aktuálisá” tette: magához az aktushoz, mely cél-tevékenység s a célja a befejeződése, az, hogy vége legyen.

Merőben más a Magda-szerelem élményrajza, Grandpierre, aki mindig is a finom megkülönböztetések, a rétegező, sejtekre bontó distinkciók mesterének számított levezetéseiben, most megint fölvonultatja ezeket a régről is jól ismert erényeit. Megrendítő őszinteséggel mondja el vallomását: pátosztalan tisztaság, eltökéltség és szembenézés-igény jellemzi, világosan látszik a mondatok minden rezdülésén, hogy nem attrakcióra, nem bűvészmutatványra készül, hanem valóban tisztázni akar valamit érzései, elemi és megbonthatatlan kötődése ítélőszéke előtt. A legdöntőbb szerelmi konfliktusunk az, hogy egészen mást jelent, egészen más tartalmakat mozgósít bennünk a szeretet érzése és a vágy tombolása, a kettő csak ideig-óráig szövetségese egymásnak, és később a legádázabb ellenfelekké válhatnak. Ezt azonban csak a tudat dolgozza föl tételes egyszerűséggel, a lélekben, az érzésben tovább dúl a harc, mely száz százalékosan soha nem is dönthető el egyik végletesség irányába sem. Ingmar Bergman majdnem teljes életművét szentelte ennek a témának, mégsem tudott a végére jutni, ugyanígy van vele az *Árnyak az alagútban* szerzője is, a férfi lényének és pszichéjének ezt a legdrámaibb zónáját soha, senki nem lesz képes tökéletes egyértelműséggel nagyságában megmutatni. Igen, itt, ezen a ponton, ő, aki mindenkinél jobban hangoztatja, hogy mindig, mindenütt, mindenben egyedül a ráció, a fénnel világító értelem hasító, fehér sávjában haladjunk csak utunkon előre, ugyanilyen elhatározottsággal kénytelen beismerni: néha fogalmunk sincs arról, mit kell cselekednünk, s még kevésbé arról, pillantással előbb – és immár visszafordíthatatlanul – mit cselekedtünk! Gyönyörű, megindító szépségű pillanatokkal ajándékozta meg az olvasót annak a tudatosulásnak a lírai rajzában, ahogyan az érett és annyi minden iránt elérzékenyenült vagy önvédelemből közönyössé vált férfi, meg kell győződnie róla, hogy tényleg egyedül az az asszony valódi társa neki és a küldetésének, akit a társadalom előtt is magáénak választott: Magda, a felesége. Az asszony, aki ugyan nem „görögös” szépség, testét nem övezi délszaki mámor s lényéből nem sugárik az attikái sejtelem, de aki lelkében a legtöbbre, a végső önfeláldozásra is képes, mert férje, hitvese vagy csak vissza-visszasodródó, tékozló társa mellett – ki tudja, mikor, melyik megjelölés illene jobban hősünkre? – igen, aki ebben a vívódó, vergődő, valójában sohasem feltétlen értelmű kapcsolatban is lénye önfeláldozó egészével vett részt, és nem szabott – ez volt büszke válasza! – soha feltételeket, mintha valóban nem törődött volna vele, hogy amit cserébe kap, vajon tényleg méltó volt-e az egyetlen hűségre, az övére...? (*Magvető*)

Jelzések

*A kinti, benti észrevételeknek
úgy kéne seregelní,
hogy láthatatlan ütközetükben
ne vesszen semmi.*

*

*Ismerősök, barátok
bujócskáznak halántékom
mögött vigan –
húnyó a bújót elfelejti,
csak én tudom:
hol, mikor, merre ki van?*

*

*Pofont kaptam – pofont adtam.
Mindkettő halhatatlan.
A padló megpördült alattam,
néma sirással
előre haladtam
jövőmben, tárgyakban, magamban
– és visszajöttem
a volt-helyemre halkan.*

*

*Úgy nézek hátra, hogy előre:
rég-nincs-tavasza,
leendő őszbe,
mindig magam elé, mögé –
megyek nyíló állkapcsok
közül záruló állkapcsok közé.*

*

*Csak akkor van mit mondanom,
ha hátam mögül valaki súg,
különben olyan vagyok,
akár a gyorsvonatoktól
dübörgő vége-nincs alagút.*

*

*Az újrakezdés – hiábavalóság?
Mindig csak át meg át?
Ó, branyiszkói huszáros roham,
és eltűnődő visszanézés!*

*Jelzést, jelzéseket
sok zsúfolt dolgaik közül,
mert valamennyi észrevétlen
körém tömörül.*

*

*Mennyire hidegedve távolodhat,
mennyire forrósodva közelíthet
az ember önmagához,
egyik kezében jégdarab,
a másikban parázs,
végül senkit, semmit se átkoz
s tán ama „tűlsó part”-ről
emléke róla
valami jót ide áthoz.*

*

*Mint ha valaki mélyeibe
alámerül, akár a könnyűbúvár,
és csapkod és lebeg,
úszik a kíváncsi föntieknek
képzeltetetlenül
s ha feljut aztán,
minden nehezéket lecsatolván
fáradt mosollyal
melléjük ül.*

*Ne sajnáld magad!
Rengéses talajon is
talpon maradj,
kapaszkodóidon váltig haladj,
a látszatot kifordítva
majd, igazán, belül,
mi könnyű volt
benned úgyis cseppkövesül.*

Melengető

*Jégboglyát püposító,
vadak szőrbekecsét
hóval habosító
December, kristálybakancsú
Apó, úgy várlak,
mint madárgyógyító
őregapámat.
Jön az erdőből,
bánatát korhadó tuskókban
hagyta, gallyakat ringat
domborul fenyőillatú zsákkal.
Letekint a völgybe,
hol kerteket szagoló házak
hevernek, akár kővéren
vizslató komondorok.*

*Dalol a szél,
bölcs bokrok tarisznyáiból
manók mosolyognak.
A hold keféje fényesre
súrolja az eget,
ha a felhők matatása
véget ér.
Iparkodó szán,
varjakat riasztó,
szalmasubájú szekér
bakjáról magasba imbolyog
a hajtó bozontos árnya.
Tornyot épít a nyugalom:
fogadj be Uram,
üdvözlégy Mária!*

*Ballagó vándor markában
ezüsthomlokú lángocskát gömbölyít
a zúzmarát bámuló lámpa.
Bátyám gyorsröptű arkangyalra bólint,
hálálkodik
fohásszal-teli fuvolája.
Harang szólít a hegyről,
melengető bunda veri
pirkadat-rőzsától pirosuló sarkam.*

*Hallom a pásztorló ták
kisdéd-köszöntő énekét.
Szirony pillog a csengőkre
figyelő fagyban.*

*Kondul a Világ,
a csillagtól földig,
földtől csillagig
buzgólkodó Béke
muzsikál.
Jászolhoz borulva
batyuját megoldja
három kántáló király.*

Koszorúk árnyékában

*Páncéltördelő télbe rohannátok kedveseim,
akár dübörgő dandárok, féltett katonák a tűzbe.
Vissza, csak vissza, még aranykoszorúval
pántolt a homlok, még virággal-teli fű
csókolja lábatok. Vissza, csak vissza
a nyár sátrai elé, a szerelem bokrai közé,
hol muskátlit-ültető kezeiktől világos
a hajnal, hol kaszákat szólít a fuvalasóhajú határ.*

*A gyász hodályáiból csontváz kattog a szélbe,
szemgödreiből árvaság fehéredik a Világra.
Jeges bozontú ragadozó a tél, deres agyarakkal
dől a szorongást-rejtő húsba. Hasad, semmibe
hull a lélek, ha csapdáktól csattogó pusztába
rohantok kedveseim. Vissza, csak vissza
a nyár sátrai elé, az Isten szakállá alá:
a búza, a rozs, a gyöngy sugarába. Vissza,
csak vissza a gólyák keleptől-hangos hajlékához,
a fecskék drótot-pengető táborába,
a madártoll-ernyők zöldből zöldbe bátorító
bíborához. Akár dübörgő dandárok
a gőzölgő kondérok köré, fussatok vissza a nyárba.
Vissza, csak vissza, míg aranykoszorúval
pántolt a homlok, míg virággal-teli fű
csókolja lábatok. Vissza, csak vissza
a szerelem bokrai közé, hol muskátlit-ültető
kezeiktől világos a hajnal.*

„Most már azt is elmondhatod...”

Kisdobrány.

Köldöknyi község, dombok közé ékelt utcákkal, kígyózó házsorait még a nyúlánk templomtorony sem tudja szemmel tartani, völgyére felparcellázott ég borul, derűje magasságot látó, borúja hirtelen haragú; felhőszakadásos; kocsikat-sodró futammal érkezik, éjjelei csöndesek, nappalai egyedülvalók.

Miklós (elszokott az emelkedőktől) a második kaptató előtt megáll, leteszi a bőröndjét, fölneéz . . az Erdőshegyet keresi.

(Hegy? Dombok közt is a kisebbek közül való.)

- Mintha alacsonyabb lenne – szűkíti össze szemhéját.
- A fák magasával – mondja utcabeli útitársa, Fábián Ferencné.
- Valóban, a fák hiányoznak – hátrál emlékezete gyermekkoráig.

Fábiánné fejkendője meglazul:

- Nincs mivel az égbe kapaszkodjon.

Miklós az asszony felé fordul:

- Irtásnak maradt?

Az asszony megemeli méricskélő tekintetét:

- Nem, nem, betelepítették.

- Akácossal?

– A fene se tudakolta, amennyit láttam belőle, mire kinyújtóznak, megtöltjük a másik oldalt.

Megtöltjük? – reked Miklósba a szó, a másik oldal; a temető a nyelvére nehezedik.

– Volt erdő, nincs erdő... azóta fogyatkozik a levegő; a hegy, a völgy... – sóhajtja az asszony.

- Lélekben is? – tér vissza Miklós a másik oldalról.

- Abba' csak igazán.

(A falvak bolydulása ide is érkezett... hűséges, földhöz, tájhoz ragaszkodó emberek lakták...)

- Merre szélednek?
- Amerre több ígérkezik.
- Több? A téesz többet ígér.
- Pénzt, az lehet...
- Értem.
- Őket, vagy engem?
- Őket is és...
- Na látod, ezek maradtunk mi: és...

Továbbindulnak. Előttük, a kezdődő szürkület. Az asszony favirágos ro-
kolyája viseltesen is ünnepre emlékezőn suhog, Miklós füle megtelik suho-
gással: édesanyja templomos lépteit juttatja eszébe.

– Édesanyám?

– Sokat betegeskedik.

A léckapu ismerősen nyikordul, a gang töredezett szegéllyel nézi a vi-
rágágyást.

A kaputól az ajtóig leghosszabb az út.

Nyílik az ajtó, összeressen a dunyha, elködösülő szempár homálylik
Miklóstra.

– Nem értesítettél.

Miklós időt nyerőn szorongatja a bőröndjét.

– Hirtelen elhatározással jöttem.

A mennyezet nézésétől kifakult tekintet megtelik megindultsággal:

– Akármilyen elhatározásból történt, örömünkre jöttél.

Az öröme közeledéssel válaszol; egészen közel hajol az arcához, meg-
csókolja.

Édesanyja, mint aki szégyelli rendezetlenségét, összefogja szertehulló
haját, csonttá száradt lábszárát visszahúzza a takaró alá.

– Örvendek, hogy nem maradsz el tőlünk.

Miklós elfordítja a fejét, mozdulatát kutató szempár követi:

– Sovány vagy.

– Amilyen voltam.

Pillantásuk találkozik:

– Valami emészt.

(Ne most . . .)

Miklós arca megkeskenyedik, szokása szerint krákog; kerülő kérdésen
gondolkozik:

– Egészsége?

Kutató pillantását, mint aki az élet színét hiányolja, feladja:

– Nem akar helyreigazodni.

– Az orvos mit mond?

Szakadozó sóhajtással:

– Az imént járt itt. Nem mond az semmit, a fejét töprengésre állítja
s írja halomszám a gyógyszert.

– Mégis . . .

Mozdulatlan:

– Minden este azzal fekszem le, hogy nem érem meg a reggelt. Ez már
a lélek készülődése.

Megériinti édesanyja kezét:

– Van ideje még a készülődésre.

Árkokolt arccal:

– Hiába akar, nem ér utol a reménykedés.

Miklós összeszorított szájjal ül, nem akar tudomást szerezni semmiféle
készülődésről, elmúlásról, ám a védtelenséggel kitöltött hosszú hallgatás ide-
gei közé préseli a végső elszakadást, az elszakadás eshetőségét . . . borzong,
izzad . . .

(Nem, nem, arra még gondolni sem szabad.)

– Édesapám? – szakítja meg Miklós a hallgatást.
 Megint hallgatnak.
 Csontos karja elmarasztalóan mozdul:
 – Nem tud vesztég maradni, bejár a csoportba.
 – Eleget dolgozott.
 – Többet, mint eleget, sokat. De hát a pénz is szorítja, kétszázötven forintra taksálták a nyugdíját.
 Döbbsent csodálkozással:
 – Mennyire?
 Mint aki sőt izlelt:
 – Apád se akart hinni a fülének ...
 – Alávalóság!
 – Az, nem az, a mi szavunk, a mi életünk immár nem vevődik észre.
 – Alávalók.
 Csontos keze a kendő csücskét kapirgálja:
 – Bennem is mozdult a háborgás, de elég gyorsan erejét veszítette; eszembe nyilallt, hogy az odavesztett világ még ennyit se adna.
 Hirtelen kitöréssel:
 – A mostani se érheti be ennyivel!
 Beletörődő csend.
 – Akinek örökös kurtítás az élete, mi egyebet tehet, várakozik. Várja a többet, a jobbat.
 Fojtott indulattal:
 – Hátha másképp rendeli az Isten.
 Tekintete a magárahagyott feszületbe kapaszkodik:
 – Az Istent, ne keverd ide.
 – Füstölgésemben mondtam.
 – A füstölgő beszéd csak a szemünkbe csapódik. Máig hallom apád keserűségét: mit ér a harag hatalom nélkül?
 – Régtől való keserűség.
 Leeresztett szemhéjjal:
 – Változzon akármekkora a világ, a munka, a verejték nekünk marad. Nekünk, mondaná Miklós ... észreveszi édesanyja erőtlenedését.
 Kivár.
 – Ne fárassza magát, édesanyám.

(Megint segélykérő a nézése ... könnyíteni kellene a beszélgetésen.)

– A faluban mi hír?
 Mint aki álmot lát:
 – Őszül. Maholnap hozzánk őszül a falu is.
 – A fiatalság ...?
 Valamivel élénkebben:
 – Menekvőben.
 – Fábiánné már elpanaszolta.
 – A gyérje marad. A többi, ki merre lát.
 – Furcsa.
 – Éppen olyan furcsa, mint a te menekvésed.
 – Az más volt.

Félbemaradt legyintéssel:
 – Mind ezt mondjátok. Dávid Kelemen is ezt mondta.
 – Dávid Kelemen?
 – Nem ismerhetted, pendelyesen jártál, amikor elment. Írástudó volt. Mint akibe nyű költözött, úgy emésztette magát, szüntelenül írt, énekelt, tartotta bennünk a lelket, egyszer csak se szó, se beszéd, ki tudja, mi lelte, helyben maradását kikezdte a nyugtalanság, elköltözött...
 A küszöb felsír, az ajtó négyszögére széles árnyék vetül.
 Miklóst az öröm s a szorongás keveréke tölti el.

„A számításod bevált-e?”

„Még nem egészen... de megeshet, hogy hoppon hagy.”

„Ha meg, meg, csak becsületes maradj.”

– Világosságot a fiamnak – kattintja föl a villanykapcsolót.
 Miklós (a légypiszkos villanykörte hunyorgásában) megcsókolja az apját.
 – Egyedül jöttél?
 – Egyedül.
 – A leányka?
 – Növöget.
 – S az asszony?
 – Csokrodzik.
 A jóízű szóra felélénkül:
 – Úgy szép a fehérnép.
 – Úgy bizony.
 – Túl jutott-e a magas egzámenten?
 – Túl.
 – Hál’ istennek – mondja anélkül, hogy a csokrodzás derűjét elhullatná.
 – Kend?
 A borosták közt szomorúság fut végig, szemöldöke szíromhullás:
 – Az öregkor parancsolata szerint; mintha örökösen rideg vízben járnék.
 Miklós a poharra pillant.
 – Fölmelegíthetnének.
 Gondolatuk találkozik:
 – Van, van itthon valamicske bor.
 – Szikrázó?
 Csorbult nevetéssel:
 – Á, olyan borunk többet sose lesz.
 – Kár.
 – Örökké az italon jár az eszetek – parázslík fel Miklós édesanyja...
 A pillanat parázslása csupán; nézése segélykérő: már arra sincs erő, hogy főztöt készítsék.
 Mondaná, de az ura megelőzi:
 – Hozok kolbászt, főtt tojást, hagymát, zöldpaprikát, jó lesz-e?
 Motozásától fölriad az éléskamra.
 – Ez a miénk, ez az anyádé – rendezkedik tömzsi ujjával, – a pohárnoksággal téged bíznak meg.
 A zöldpaprika húsosan herseg.
 Miklós megbillenti a demizsont.
 – Színültig a poharakat, fiam.

Isznak.

– Most már azt is elmondhatod, hogy mitől vált sürgőssé ez az út...

Miklós megszédül:

– Mondtam...

– Az egyik felét. A másik hátra van.

A levágott kolbászkarikát visszajéti a tányérra:

– Hosszú...

– Ahogy elnézlek, egy szóba is belefér.

Nem örül a sürgetésnek.

– Válsz.

Hallgatásuk késélnek ütközik.

– Megmondtam, mennyit mondtam neked, hogy ne vedd el feleségül.

„Nem hozzád való fiam, ez a leány. Se a leány, se az a mód.”

„Én jobban ismerem őt.”

„Flangáló természet.”

Miklós mereven a levegőbe bámul, úgy érzi, süllyed a szék, szökésre mozdul a lába, az udvart keresi, a ház mögötti dombot, a könnyű őszi párát oszlató szelet, azt se bánna, ha a rohadt szilvát őrző darazsak nyomába szegődnének s fullánkossal futásra készítenék...

Feleződnek a mondatok:

– Nem volt ez sose kötés...

– Négy esztendő se bírt ki.

– Hatot.

– A félbe-szerbe esztendővel...

– Azokat ne számítsd.

– Fogadni mernék...

– Te is másfelé kíváncskodtál.

– Az a tanítóasszonyka...

– Az buzgatta meg a véredet.

– Még gyerek voltál, amikor...

– Bugyit ragasztottak a szemedre.

A már-már sziszegő szavak székéhez szorítják.

– Hallgassanak meg – próbálja felfogni a szavak tompa ütését.

Hangjuk elfullad...

Aztán már csak a szemük vibrál, végül (a kifosztott arc látványától) óvó pillantássá szelidül haragjuk:

– Hagyd békét, asszony, mással is megesett.

„Hallom, nősülni készülsz.”

„Jól hallotta.”

„Sietőssé vált.”

„Idejét érzem.”

„A te korodban én is szüntelen azt éreztem.”

„Meg is szöktette anyámat.”

„Meg.”

„Engem miért fogna vissza?”

„Nem én foglak, a tapasztalásom.”

„Megviselt tapasztalás lehetett.”

„Majd meglátod, ha intésem szembetalál.”

„Ügy tesztek, mintha nem ismerném.”
„Jól van na: ha páros életet akarsz élni, éljél páros életet.”

Mártonné feljebb húzódik a párnán:

- Tudom, én is, tudom, hogy megesett.
- Ha tudod, ne nehezítsd a szívét.

Sopánkodással:

- Az ilyesminek hamar híre folyik.

Csattan a dóznifedél:

- Ha folyik, folyjon, az már nem a mi dolgunk.

Bánkódása fiára tapad:

- Árnyéka nő . . .

- Nő, ha növesztik. Különben is, fosok az árnyékméricskélőkre.

Miklós szégyenkezésbe-merült figyelme apját keresi:

(Hol volt eddig? Mindig félve mozgult bennem, szótlan-nehéz közeledéssel . . . borostásan, sárgás-fogú mosollyal . . . Érintései . . . nem emlékszem mikor simogatott meg utoljára, talán valamelyik hosszú lélegzetű, térdlovagoltató, téli estén . . . szolongatásának melegsége volt . . . s most; sötétedésében is visszatért a meleg, sötét-melegen szól . . . érttem sötétült . . .)

Sercen a gyufa:

- Lehet, hogy csak próbára akar tenni.
- Nem hinném.
- Vagy csak erősen összeszólalkoztatok.
- Törvényre akarja vinni.

Rezzen a fejkendő:

- Hogy a bűn égesse meg – fújja közékük hirtelen gyúlt mérgét.
- Ne átkozódj, Regina.

Mártonné szempillás riadalom.

Sírni kezd.

- Sírással még annyira sem megyünk

Miklós már bánja, hogy hazahozta válságos idejét.

„Jó szállásod van-e?”

„Jó.”

„Hányadmagaddal laksz?”

„Negyedmagammal.”

„A koszt?”

„Megjárja.”

„Különben . . .?”

„Különben is jó.”

Hátradől, maga köré kulcsolja a karját.

(Jó... jó... hazudtam akkor, amikor ágy ágy mellett, negyvenedmagammal feküdtem az átépítésre váró munkásszálláson, a negyedmagamból csak annyi volt igaz, hogy kö-zösen f ő z t ü n k, hétfőn paprikás krumplit, ami eltartott csütörtökig, csütörtökön krump-lis tésztát, pénteken héjában főtt krumplit, szombat-vasárnap a talponállókat jártuk, hét-főn kezdtük előlről... s hazudtam később is, dicsértem a fogvacogtató albérleti szobá-kat, az estétől reggelig csivitelő házínéniket, a csivitelésüktől hangos, kioltott-szemű esté-ket, dicsértem, dicsértem; a Bajcsy-Zsilinszky Kórházat, az orvosokat, a fehér-mosolyú ápo-lónőket, csak éppen azt felejtettem el elme-sélni, hogy melyik osztályon fekszem, mivel vigasztal a tudóosztály főorvosa, hazudtam, hogy féltésük ne cserélődjön bánkódásra, ha-zudtam, mert választásom minden próbatéte egyedül rám tartozik...)

- Arra gondoltatok-e, hogy a leányka milyen sorsra jut? - zörren a szoba feszületes némasága.

- Nála marad.

- S ezt csak i g y mondod?

- Hogy mondjam?

Ujjai közt felparázslík a cigaretta:

- Semmiképpen se taplósan.

Miklós kedvetlenül legyint:

- A törvény neki ítéli.

A parázslat füstté szelídül:

- Haszontalan beszéd: így is, úgy is a felére marad.

- Mindent megteszünk, hogy ne szenvedjen hiányt.

- S a szeretet?

- Abban sem lesz hiánya.

- Mondod most.

- Holnap s holnapután...

Szemrehányóan:

- Ne fogadkozz! Ahogy ismerlek, másodjára is megbokrosodsz; másik asszonyt keresel, s azzal is keveredik majd a véred.

Főlemeli az ujját:

- Azt már nem.

- Mondtam, hogy ne fogadkozz, tudatlan ember szokása.

Körbepillant: anyja beomló arccal sírdogál, a feszület egyes-egyedül ma-radása végighullámszik a falon, a régi, boldog-iskolás fénykép elveszett tükör, a falióra súlyzóí idejükbe feledkezve járvák kibékíthetetlen irányukat.

Pihentető percre vár.

- Van-e hová költözzél? - szelídül tovább apja feddő hangja.

- Van. A Liget utcába.

– Legyen kikeleted.
Koccintanak.
– A kikelethez pénz is kell – siet Miklós az enyhülő kíváncsiság után.
Mintha só ment volna a szemükbe.
– Mindent értek, ezért jöttél haza – sötétül el újra az imént még féltő
anyai tekintet.
– Kölcsönbe . . .
– Kölcsönbe – emelkedik a hangja szájmozdulata után.
Miklóst szégyenkezés önti el.

(Nem lett volna szabad . . . ha már hozni egy
fillért sem hoztam ehhez a házhoz . . . mint
akinek megfeneklett az esze . . .)

– Ostobaság . . . vétett szó került a nyelvemre . . .
Kövéltén hallgatnak.
Mártonné a párnába markol:
– Mennyi kellene?
Még mindig zavartan:
– Háromezer forint.
– Sok.
– Tudom, hogy sok.
Miklós az apjára sandít (sose várt nagyobb feszültséggel döntésre); oldó-
dik-e arcáról a sötétedés, enyhül-e pillantása . . . már mozdul, a fiókos asztal-
kán időzik – fejtartásából látszik, semmit sem változott:
– Van-e annyi, Regina?
– Kell legyen.

„Nem bántad meg, hogy a messzebbvaló életet választottad?”

„Nem.”

„Megvilágolt-e benned, miért indultál meg?”

„A lélek indításából.”

„Bibliás beszéd.”

„S ha az?”

„A lélek indításából templomba jár az ember.”

„Meg oda, ahol a léleknek való szükségét keresi.”

„Abból a szükségből senki sem lakik jól.”

„Abból nem.”

„Arra való, hogy elvegye a nyugalmadat.”

„Éppen azt akarom.”

„Haszontalanságra adod a fejedet.”

„Egyszer talán haszna is lesz.”

„Az egyszerig élni is kell.”

„Élek.”

„Aszályosan.”

„Terméséből kendnek is juttatok, többszörösét, mint amennyit . . .”

„Ne áltasd magad, fiam.”

– Add oda neki.

Még mindig szégyenkezéssel;

– Kendteknek nem marad.
Mártonné karja a párnára hull:
– Eddig is a kicsihez szoktunk, a testvéred irgalmából ezután is megleszünk valahogy...

Miklós a szégyenérzet harmadik hullámát viseli a legnehezebben: inog a szék, felére zsugorodik, megpróbál kiegyenesedni, valami visszahúzza, fölneéz, ahol a pénz, ott a boldogság – nevet szemébe a falvédő, ahol a pénz...

(Testvéred irgalmából...)

Surrog az óralánc, figyelem-fordító feloldozással surrog.

(A testvérem:)

– Anti?
Mártonné fejmozdulata az óra számlapját keresi:
– Hol lenne, a kocsmában. Minden este részeg.
– Mikortájt jó meg?
Ráncai összefutnak:
– Amikor hazahozzák.
Árnyékos ököl zuhan az asztalra:
– Neki se essék bántódása.
– Védjed, csak, védjed.
– Ne sopánkodj annyit, nyolc esztendeje asszony nélkül viselődik.
– Megvárom – mondja Miklós.
– Nem érdemes, ilyenkor úgy sincs az eszénél... Jobban teszed, ha lefekszel. Az ágyatok AZÓTA érintetlen.

„Évek óta vártam erre a napra.”

„Én is.”

„Ha tudnád.”

„Tudom.”

„Féltem tőle s mégis vártam.”

„Mitől féltél?”

„Hogy elrontok mindent, hogy...”

„Hogy?”

„Félbemarad az első éjszakám.”

„És félbemaradt?”

„Jaj, dehogy. Azt hittem, hogy megpattan a testem, meggyullad alattam a szalmazsák...”

Leszedi az ágytakarót, a derékalj-párnákat, megigazítja a lepedőt, a szalmazsákot.

A szalmazsák hasadéka penészlő aranylás.

(Büzlük a rothadástól.)

Részlet a *Holtág* c. regényből

Emelt fővel

IV.

AZ AROKBÓL KIMÁSZTUNK,
AVAGY TSZ A NYOLCVANAS ÉVEK ELEJÉN

Falun, akár jól működik a tsz, akár nem, mégiscsak az szervezi meg a helybeliek életét.

Ilyesformán akartam indítani a hidasi tsz-ről szóló fejezetet, de be kell látnom, ez az állítás nem minden esetben fedi a valóságot. Hidason például a tsz-nek nincs meghatározó szerepe, s jelentősége – most legalábbis úgy látszik – fokozatosan csökken.

Amint korábban láttuk (a *Parlag és a maszek juhászok* című fejezetben), a hidasi tsz-szel az 1970-es évben már bajok voltak. Ráfizetéseken termeltek és 1973-ban szanálták a „Jószerecsét” tsz-t, 1974-ben pedig egyesítették az Ófalut és Óbányát magába foglaló mecseknádasdi „Egyesült Bercsényi” tsz-szel. Így jött létre a jelenleg is működő *Mecsekkapu Termelőszövetkezet*. A két tsz közül a mecseknádasdi volt a kisebb és minőség szerint a kedvezőtlen adottságúak közé tartozott, a hidasi a közepesek közé. Az egyesítés után a négy falut (Hidast, Mecseknádasdot, Ófalut, Óbányát) magába foglaló Mecsekkapu Tsz-t szintén a közepes adottságú kategóriába sorolták.

Az egyesítés azonban nem hozta meg a várt eredményt. A *Mecsekkapu* tsz-t 1980-ban szanálni kellett. Összegében ez a szanálás ugyan meghaladta az 1973-ast, következményeiben viszont nem volt összemérhető vele. Nem kárvarta fel olyan mértékben a kéréseket, s tömeges elvándorlás sem kísérte.

Hogy pontosan lássuk, miről van szó, tisztáznunk kell, mit is jelent egy tsz szanálása.

A szanálás lényegében veszteségrendezési eljárás: az állam bizonyos feladatok mellett rendezi a veszteséges üzem zülalt pénzügyeit. Erre akkor kerül sor, ha a tsz az év folyamán keletkezett fizetési kötelezettségeinek nem tud eleget tenni. A pénzügyi rendelkezések régebben megengedték, hogy ilyen esetben a tsz-ek a gépvásárlási alaphoz nyúljanak. Kiderült azonban, hogy ezzel csak rontottak helyzetükön. A következő évben ugyanis már olyan technikai hátránnyal indultak, amelyet soha többet nem tudtak behozni. Jelenleg a szanálásra kerülő tsz is megkapja a technikai fejlesztésre – gépek vásárlására – szánt teljes összeget, a veszteséget az állam vállalja át, amelyet aztán a tsz-nek öt év alatt kell visszafizetnie.

A kölcsön összege az 1980-as szanáláskor 3,2 millió forintba rúgott, az év végi mérlegben ekkora volt a fedezet nélküli hiány.

A *Mecsekkapu Termelőszövetkezet* főként növénytermesztéssel foglalkozik. Fő terményük a kukorica. Hibrid kukoricával csak egyszer kísérleteztek, 1980-ban. A követelményeknek nem tudtak megfelelni és azóta meg sem próbáltak vele. Bevételük kb. 65%-a a növénytermelésből származik, a fenn-

maradó 35% a másfajta tevékenységből (állattenyésztés, melléküzemágak). Melléküzemágai mind a korábban is iparos múltú Mecseknádasdon működnek, de egyik sem jelentős. A kádár üzemben két munkás dolgozik, a *faipari* részlegükben mindössze hárman, a *szesztfőzde*ben úgyszintén. A szesztfőzde jövővelmezett legjobban, és még a magas állami adó befizetése után is maradt a tsz-nek kb. 600 000 forint árbevétele.

A tsz-irodát közvetlen a falu szomszédságában, egy viharvert tanyán találom meg. Autóval még valahogy elkerülöm a tengelytörő kátyúkat, de mikor ki kell szállnom, „mérsékeltén vizálló” félcipőmben szöcskeként ugrálok.

Bejelentés nélkül érkezem, az elnököt szerencsére benn találom. Rövidesen beállít az elnökhelyettes és a főagronómus is. Mindnek a lábán bokáig sáros gumicsizma.

Alig két hete tartották a zárszámadó közgyűlést. 1982 kora tavaszán vagyunk, a főtéma természetesen még mindig a szanálás.

– 73-ban nagy elvándorlás követte a szanálást – mondja a tsz-elnök. – Akkor ugyanis még az volt a rendelkezés, hogy a tsz-tagok a teljesített munkaegységnek csupán a 80%-át kapták meg havonta, a fennmaradó 20%-ot csak abban az esetben fizették ki, ha a tsz nyereséges volt, vagy legalábbis nem volt veszteséges. Azóta sok minden változott. Először is az emberek a tsz-t *munkahelynek* tekintik. Mondhatnám azt is, hogy megszűnt a *tulajdonosi szemlélet*. Ipari környezetben élünk, és az emberek megszokták, hogy havonta fix fizetést kapnak. Nekünk, ha nem akartuk, hogy a legjobb munkásainkat veszítsük el, fizetnünk kellett. Hozzá kellett nyúlnunk a szarvasmarha-állományhoz.

– 1981 januárjában – folytatja a tsz-elnök –, hogy az üzem megindulhasson, megkaptuk az *átmenő hitelt*. Ebből megvásároltuk a vetőmagot, az üzemanyagot, és március 31-re 100 000 forint híján el is költöttük. Az *üzemviteli hitelt* viszont csak a szanálási eljárás befejezése után nyitották meg, június 20-án. Közben ki kellett fizetnünk az áprilisi, a májusi és a júniusi béreket. Ekkor határoztuk el, hogy eladjuk a szarvasmarha-állomány egy részét. Ha nem fizetünk, a legjobb húsz emberünk megy el, és akkor bezárhatjuk a kaput, mert nem lesz, aki termeljen. Ha nincs traktoros, gépkocsivezető, akkor vége a 81-es évnek is.

A tsz máskülönben is munkaerőhiánnyal küszködik. A fiatalok azokat a munkahelyeket keresik, ahol a „*technika* a döntő, nem pedig a *vasvilla*”. És ha a szanálási eljárás nem hozza a tsz-t kényszerhelyzetbe, akkor a munkaerőhiány miatt kellett volna megváltoztatni az állattenyésztés szerkezetét, és áttérni olyan ágazatra, amelyben nagyobb szerepet kap a technika. Ilyen a gépesített, *iparszerű sertés*tenyésztés, illetve a *baromfi*tenyésztés.

A hidasi tsz a második mellett döntött. Annyival is inkább, mert a szarvasmarhák áruba bocsátása után üresen maradt két istálló. Amint a bank megnyitotta az üzemviteli hitelt, 1981 júniusában nyomban neki is láttak az átépítésnek. Az 1000 négyzetméter alapterületű istállók átalakítása, illetve a korszerű technológia bevezetése négyzetméterenként 1100 forintba került.

„Nem alumíniumcsoda – mondta a tsz-elnök –, de a meglévő épület falainak és tetőszerkezetének felhasználásával olyan munkahelyet alakítottunk ki, és olyan munkakörülményeket teremtettünk, ahova a fiatal nők is szívesen eljönnek dolgozni. Tudomásul kell vennünk, hogy a szarvasmarha-istálló szaga egy nő számára nem vonzó. Itt fehér köpenyben dolgozhatnak, és ezzel munkaeöngondjaink is megszűntek.”

Az 1982-es év fontos feladata a megmaradt szarvasmarha-állomány „hasznosítási irányának megváltoztatása”. A modern istállózó állattartás olyan hatalmas anyagi befektetést követel, hogy arra a jelenlegi körülmények közt a tsz nem mer vállalkozni. Gondozót viszont csak akkor kapnak, ha a fizikai munkát, például a takarmányozást, a legmodernebb technológia bevezetésével szinte minimálisra csökkentik. Egyetlen kiútnak a *legeltetési állattartás* látszik, amelynek végterméke nem a tej, hanem az amúgyis jobban dotált hús, és amely során a tsz 1100 hektáros legelőjét is ki tudná használni.

Beszélgetés közben az is kiderült, hogy hiába volt rekord termés kukoricából, a 81-es évet mégis veszteséggel zárták.

„2,3 millió bevételi többlete volt a tsz-nek. A szarvasmarha-állomány értékkülönbözete viszont – az 1981. december 31-i állapotot összehasonlítva az 1980. december 31-ivel – ennél több lett, és elvitte a nyereséget. Az 1982-es amort alaphoz azonban nem kellett hozzányúlnunk. Gyakorlatilag tehát megálltunk a lábunkon, és a 82-es évet tisztán kezdjük. Olyan év után, amikor szanáltak bennünket. Ez nem mond sokat, de ismerek olyan üzemet, amelyet tavaly is, tavalyelőtt is szanáltak, és éveken át maga előtt göngyöli a problémákat. Mi úgy értékeljük, hogy 1981-ben az árokból sikerült kimásznunk. Ott vagyunk a partján, de az árokból kimásztunk.”

A hidasi tsz földjei jók, arany koronájuk elég magas, ami az adófizetés szempontjából nem éppen előny. A vezetők azonban nem erre panaszkodnak, nem ezért tartják hátrányos helyzetűnek a *Mecsekkapu* Tsz-t. Minduntalan az ipari környezet káros hatását emlegetik. Ez egyrészt magasabb bérek fizetésére kényszeríti a tsz-t, másrészt lehetetlenné teszi ipari melléküzemágak létesítését.

A faluban a *Mecsekkaput* a szanálás ellenére is *jól menő* tsz-ként tartják számon. Ami nem is indokolatlan, hisz a tagok átlagos keresete évi 45 000 forint (havi 3750 Ft), de olyan tag is akad, aki kiemelkedő szakértelme és a végzett munka fontossága miatt ennél jóval többet keres. Évi jövedelme 1981-ben 70 000 forint volt (havi 5833 Ft).

A tsz-tagok fő jövedelmi forrása általában a termelőszoövetkezet. Persze akik több állatot nevelnek otthon, jelentős mellékjövedelemre tesznek szert. Tizenegynéhány évvel ezelőtt a szövetkezet nem is nézte jó szemmel, ha valaki szarvasmarhát tartott istállójában. Manapság viszont úgy igyekeznek szervezni a munkát, hogy a tsz-tag a szövetkezet érdekeinek sérelme nélkül tudja ellátni otthoni teendőit. A vezetők szerint ezt sikerült elérniök. Saját tapasztalatom viszont az, hogy ennek a két érdeknek az összeegyeztetése nem megy súrlódás nélkül, és legtöbbször a tsz termelékenysége sínyle meg. A gyöngébb tsz-ekben ugyanis – ahol nyereségre nemigen lehet számítani – a tagok sem törik magukat, hisz az intenzívebb munka alig térül meg, legfeljebb a veszteség lesz kisebb. Ennek pedig semmi ösztönző hatása sincs.

Maga a tsz is kénytelen sok olyan munkát vállalni, amelyhez semmi érdeke sem fűződik. A háztáji integrációját például évtizedekkel előbb megosztotta a Pécsváradi Áfész-szel. Ezek szerint a tsz hatáskörébe tartozik a szarvasmarha leadása és a tej begyűjtése, az áfész kapta a bog요sgyümölcs-termelő szakcsoportot, a nyúl- és sertésbegyűjtést. Ennek ellenére a bog요sgyümölcs-termelőket a tsz látja el trágyával, a sertésstenyészőket táppal és szemeszterménnyel, pedig a végtermék forgalmazásában nem vesz részt, s mindezt csupán azért vállalja, mert minisztertanácsi rendelet kötelezi erre, tehát köteleységből. Ha a tsz az értékesítésben is részt vehetne, akkor nemcsak pénzforgalmát, hanem bevételét is növelné. Így a *kötelesség* nem éppen gazdasági kate-

góriáját kiszoríthatná az *érdekeltség*, amely mégiscsak jobban mozgósítja az energiákat, s felébresztheti az annyira hiányolt vállalkozókedvet is.

A bogoyósgyümölcs-termelő szakcsoport évekkel ezelőtt egyszer fel is vetette, hogy szívesen átmennének a tsz-hez. Aminek az lett a következménye, hogy a szakcsoport elnökét rövidesen leváltották, az áfész szolgáltatásai pedig – legalábbis egy időre – javultak. A legutóbbi telepítéshez például vissza nem térítendő pénzügyi támogatást is adott a szakcsoportnak. Az érdekeken alapuló „természetes” kapcsolatrendszer így nem alakulhatott ki, helyette maradt a *kötelesség* és az a *véletlen*, hogy a szakcsoport jelenlegi elnöke egyben a tsz agronómusa is.

A *Mecsekkapu* Tsz-ben magyarok és német nemzetiségűek dolgoznak egymás mellett. A négy falu közül Hidason főként székelyek laknak, a másik háromban pedig – Mecseknádasdon, Ófaluban és Óbányán – németek. A tsz-en belül nemzetiségi ellentétéről mégsem lehet beszélni. Egyrészt az alapítótágok, akik a negyvenes-ötvenes évek megpróbáltatásait átérték és az előítéletek garmadáját hozták sejtjeikben, már úgyszólván mind nyugdíjban vannak és közvetlenül nem vesznek részt a tsz munkájában. Másrészt ilyen ellentétek vagy súrlódások kialakulására alkalom sem igen nyílik. A tsz-en belül a munka megszervezése ugyan nem a *nemzetiségi*, hanem a *helyi* adottságok figyelembe vételével történik, de mivel ezek nagyjából egybeesnek, magától értetődően jöttek létre azok az ófalui és óbányai munkahelyek, ahol szinte kizárólag német nemzetiségűek dolgoznak, s viszont olyan hidasiak, ahol csak magyarok. „A közös munka, a közös tevékenység – mondja a tsz-elnök – a különbségeket elmosza”. A vezetőségben inkább a közösségek, a rétegek és a munkahelyek vannak képviselve, mint a nemzetiségié. Arra külön ügyelnek, nehogy a székelyek vagy a németek úgy érezzék, hogy ők háttérbe vannak szorítva. (Ennek ellenére az idősebbek részéről hallottam ilyen panaszokat.) A küldöttek között pedig – amely szélesebb körű – van cigány származású traktoros is.

Beszélgetés közben egymás után buknak elő olyan kérdések, amelyek nem jellegzetesen hidasiak, a nemzetiségi lakossággal sincsenek összefüggésben, de egy sor tsz és más üzem birkózik velük.

Korábban kellett volna megváltoztatni a termékszerkezetet – mondják, de az a benyomásom, hogy most sem mernek igazán gyökeres változtatásokat bevezetni.

A *teljes foglalkoztatottság* a másik átok. Húsz emberrel kevesebb is el tudná látni a tsz munkáját, ha az így felszabaduló bérallappal szabadon rendelkezhetnének. A hivatalos bérpolitika azonban, épp a teljes foglalkoztatottság szellemében – kissé leegyszerűsítve a dolgok lényegét –, évente csak 2,5⁰/₀-os béremelést engedélyez. Ha ennél magasabb az emelés, akkor bizonyos – progresszíve emelkedő – összeget be kell fizetni a Nemzeti Banknak. A „büntetés” és a béremelés könnyen felemészti a többtermelés hozta összeget, sőt többszörösen túl is haladhatja.

Az elrettentés jól működik, az üzemek általában nem, vagy ritkán élnek ezzel a lehetőségükkel. Ezért is mondja a tsz főagronómusa, hogy a *jelenlegi bérszabályozás nem ösztönöz hatékony termelésre*. Gyakran azért kénytelenek alacsonyabb bérűeket felvenni, hogy a kvalifikáltabbakat meg tudják fizetni.

A hidasi „jólménő” tsz egyelőre kimászott az árokból, de minden erejét össze kell szednie, hogy vissza ne csússzon. Mert a közmondásnak, sajnos, megint igaza lett: szegény embert még az ág is húzza.

1982 januárjában a csirkeüzem fűtése közben kipattant egy szikra, és az

egykori istálló zsúpteteje lángot fogott. Mire a tűzoltók megérkeztek, az egész épület lángban állt. A berendezés megsemmisült, bennégett 10 000 csirke, csak a puszta falak maradtak meg. Az Állami Biztosító a kárt ugyan megtéríti, de az erkölcsi veszteség óriási.

Ezek után, legalábbis számomra, nagyon kétséges, hogy a tsz nem csúszik-e vissza abba a bizonyos árokba. Mert nézzük a tényeket:

A tsz-t 1980-ban szanálták.

1981-ben 3,2 millió forint kölcsönt kaptak az államtól.

Az 1981-es évben rekord termést takarítottak be kukoricából, és a tsz ennek ellenére – ha minimális összeggel is –, de mégiscsak veszteséggel zárt. A nyereséget felemésztette a forgalmi alap csökkenése, a szarvasmarha-állomány kiárusításából keletkezett hiány.

Semmi biztosíték nincs arra, hogy a következő években is rekord termés lesz.

Nem valószínű, hogy a világpiaci helyzet rohamos ütemben javulni fog. Sőt, az előrejelzések szerint évről évre tovább romlik.

A szanalási kölcsön törlesztését 1982-ben meg kell kezdeni.

Csupa negatívum.

– Van remény arra, hogy a következő évet nyereséggel zárják? – teszem fel a kérdést. – Kiben, vagy miben bíznak?

– Már korábban meg kellett volna változtatni a termékszerkezetet – halom, ki tudja hányadszor. – Nem kellett volna erőszakolni a tejtermelést, az istállózó szarvasmarhatartást. Egyébként, mi magunkban bizunk. Becsületesen előkészítjük a földet, elvetjük a magot, a termést betakarítjuk. A műtrágya árát nem mi szabjuk meg, terményeink árát úgyszintén nem. Elvégezzük a kötelességünket, s ha ez nem elég, akkor velünk bukik az ország körülbelül 1300 tsz-éből legalább 300–400. Reméljük, erre nem kerül sor.

A válasz egyenes, de mintha a vezetőkben is elszorvadt volna a *tulajdonosi szemlélet*. És hogy ez az elszántság elegendő lesz-e talpon maradásukhoz, abban legalábbis erősen kételkedem. Ha a *kötelesség* helyett valami fantazmagóriának tűnő tervvel álltak volna elő, inkább hinnék sikerükben. A világ-gazdaság válságtünetei amúgyis a fantasztikum szférájába tartoznak. Szembe szegezni velük szintén csak valami elképesztő, sosemvolt, az emberi teljesítményt megsokszorozó, reális, de ugyanakkor bizarr stratégiát lehet.

Hidason erre, úgy láttam, képtelenek. A lelkük mélyén már elfogadták volna a bukást? A kötelességüket megteszik, többre nem futja erejükből.

(Folytatjuk)

Január nyolcadikán

*Az éjszaka pillangói lesznek az én griffmadaraim,
velük etetem től magamat,
de vajon hova visznek ... ?*

*

*Nem csak a zsebelő lány volt bűnös,
és nem csak én,
de a szüzi életet élő úrinők is,
bűnösök voltak, bár ott se voltak.*

*

*Az éjszaka mutatja meg az ember senki-voltát.
A nappalok eredményei hasznos kövületek.
„Nem baj – a vécékagylóba ejtett rézgomb után
mormoltam –, te így is a Földön maradsz.”*

*

*Igen, egy kis segédhajtómű kisegítene a szénmonoxszid
gömbfelület-lepényállományából – üdülni.
Miféle ember gyanánt lépnék a jó szeretet
műtétjei után a rongyos térképekre ... ?*

*

*A hitelem utálatos a hitelteleneknek –
érthetetlen bizalmam és kétségbeesettségem.
Magasvasút és mélyvasút, pedig gyalogló ember vagyok,
elmegyek a mindenek mellett a Minden közé.*

*

*A „művészi” öngazolás mégis hamis.
Augusztó papírmáséval súlyemelő.
A porondról kimenve eltapossa a virágokat,
és hamis oroszlánokkal küzd, mint bohóc.*

Büntető bűn

Nem a bűnösre haragszom, hanem aki ott nézte a bűnt. A Fal-ra haragszom, a falakra, mert ők az én kiosztásomért nem dolgoztak meg, csak élvezik azt. A segédcsoportok, a segédmunkások, a potyázók. A bűnösben az ellenem való jogos harag, jogos elidegenedés a bűnt is igazolta, de a tanúk nem a maguk sebeit varrták be, csak az enyémet metélték föl, kéznél tartva vért-fakasztó késüket a jogtalan gyönyörűséggel továbbra is. A hóhért megszeretheti az áldozat, hogyha a hóhér jól dolgozik, de a röhögő közönségtől, a kárörvendőktől a gyomra jön föl. A kivégzésbe bekiabálók a halált is meggyalázzák.

Nem szeretem a gyóntató papokat sem, akik a keresztet tartják oda, mint vizumot, mennybe való beutazási engedélyt a kötél hurkából még látó elítéltnék. Őket csak nem szeretem. Ugyanúgy sajnálhatnám is őket, mert esetleg püspökatyai utasításra végzik a hókus-pókuszt. És azért ők meg is rettennek. Ólom-szalaggal húzza őket a kifordult szem.

Bűn a bűnre válaszol, jogos hanghordozással, jogos ütéssel is. A hang, a mérték eltalálása a büntető bűn tökéletessége és tisztessége. A tökéletes nem lehet szennyes, piszkos. Csakhogy a bűn szobalányai és lovászai nem ismerik a húr erejét. Vagy nagyobb, vagy kisebbet ütnek a kelleténél. Tönkreverik, vagy túl sokáig gyötrik a büntetendőt.

Az én vétkem akkora volt csak, mint a büntetésem. Az én vétkem akkora nem volt, mint a hahota, a susmorgás kiterjedésének a nyulványai.

Beszélgetés Csizmadia Andorral

Csizmadia Andor 1910. szeptember 4-én született Győrött. A győri Czuczor Gergely bencés gimnáziumban érettségizett, Budapesten, majd Szegeden végezte jogi tanulmányait. Az 1933-ban szerzett jogtudori oklevél mellett államszámviteli államvizsgát, általános közigazgatási, illetve belügyi szakvizsgát is tett. Győrött kezdte közigazgatási pályáját, majd Kolozsvárott folytatta, a felszabadulás után Budapesten a Népjóléti Minisztériumban dolgozott. Ebben az időben az egri jogakadémián is oktatott, s ott megszervezte a szociográfiai intézetet.

Számos cikke, tanulmánya jelent meg már 1936-tól kezdve. 1942-ben a Magyar Városok Országos Szövetségének a városi közigazgatás egyszerűsítésének tárgyában kiírt pályázatán „Erdély” jeligéjű pályamunkája elnyerte a 3000 pengős első díjat.

1949-től az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanított az alkotmányjogi tanszéken, s itt a Beér János szerkesztette első magyar szocialista államjogi tankönyv elkészítésében vett részt. Folytatta közigazgatás-történeti kutatásait is, kandidátusi disszertációjának címe: „A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–49)”; ezt 1956-ban védte meg. Ugyancsak 1956-ban kapott megbízást a jogi tanácsadói feladatok ellátására az Állami Egyházügyi Hivatalnál, nem kis részben korábban már publikált egyházjogi tanulmányai következtében. E funkciót évtizedeken át ellátta, s közben több, a témával foglalkozó értekezése jelent meg. Tudományos doktori disszertációja az 1966-ban közzétett „A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban” c. kötet, amely hamarosan németül is megjelent, széles nemzetközi érdeklődést váltott ki.

1958-ban Pécsre nevezték ki, először tanszékvezető egyetemi docensnek, a következő évtől pedig a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara jogtörténeti tanszékének egyetemi tanára volt nyugdíjba vonulásáig. Közben dékánhelyettes, majd 1964-től 68-ig az egykarú egyetem dékánja. Ez időre esett a magyar felsőoktatás 600. évfordulójának megünneplése, amellyel kapcsolatban Csizmadia Andor egész sor egyetemtörténeti tanulmányt tett közzé. Ezekben az években készítette társszerzőkkel a négy kiadást megért, máig egyetlen és mindhárom egyetemen használt „Magyar állam- és jogtörténet” című egyetemi tankönyvet.

A Magyar Jogászszövetség jogtörténeti bizottságának ma is elnöke, ilyen minőségben indított útjára egy kiadványsorozatot „Jogtörténeti Tanulmányok” címmel. Számos külföldi előadása, publikációi megszerezték számára a nemzetközi megbecsülést, a jogtörténettel foglalkozó nemzetközi társaságok tagságát, vezetőségi tagságát. 1970-ben a moszkvai történész világkongresszuson az Association Internationale d'Histoire du Droit et des Institutions, a nemzetközi jogtörténész szövetség Bureau-jának tagjává, tíz év múlva az Association egyik alelnökévé választották. Tagja a Brüsszelben székelő Société Jean Bodin-nak, amely összehasonlító jogtörténettel foglal-

kozik. Szerkesztőbizottsági tagja a Londonban megjelenő nemzetközi jog-történeti folyóiratnak.

1981-ben a krakkói egyetem disz doktorává választotta. 1979-től az Oszt-rák Tudományos Akadémia tagja. Itthon 1970-ben a felsőoktatás kiváló dolgozója címet, 1978-ban a Pécsi Tudományegyetem Pro Universitate emlék-plakettjét kapta meg, majd 1980-ban a Munka Érdemrend arany fokozatát.

Három gyermeke van, két fia jogász, lánya tanár.

Villaszerű kis társasház a Budakeszi úton, az ablakból a téli esőben ázó kertre látni. „A szentendrei házunk árért épült ez a lakás 58-ban, a telek akkoriban csaknem fillérekbe került...” Cserépkályha – de gázzal fűtik –, egy pianínó, gyertyatartók, állólámpa, a falakon olajfestmények: dombok, parasztházak, templomtornyok, lovak, libák, cigánysátrak, havas fenyők. Egy Iványi-Grünwald-kép is, falusi utcát ábrázol. A lányával él itt a nyugdíjas professzor. Az ajtó mögött van egy kisebb szoba, könyvekkel bélelve, a könyvek szinte ráfolynak a polcokról az íróasztalra, fodrosszélű, elsárgult különlenyomatok, vén kódexek, kopott aranybetűk, kéziratkötegek. A professzor mentegetőzik: ez a dolgozószobája, de itt nem lehet leülni, különben is csak az az egy szék van bent. Visszalépünk tehát a nappaliba, az asztalra egy üveg ajándékba kapott rajnai bor kerül, karcsú, barna palack Walter Seidel felirattal.

– Első ősöm, akiről tudok, Csizmadia György, a törökök elől menekülő horvát családból származott, valószínűleg mesterségéről kapta a nevét, a Sopron megyei Árpás községben telepedett le, egy középkori besenyő községben. 1750-ben halt meg, halála előtt két bivalyborjút hagyott az egyháznak, s Gyulafy Nagy Gábor plébános bejegyzése szerint az árpás-mórichidai plébániatemplomban temették el, közel ahhoz a helyhez, ahol ülni szokott. Fiai telkes jobbágyok voltak, de dédapám, Csizmadia László, aki 1848-ban Árpás község bírja volt, feleségül vette nemes Egri Erzsét. Így a házasságukból született János nevű nagyapám agilis osztályhelyzetű lett. Ez azt jelentette, hogy a nemesi birtokkal úgy bánhatott, mint egy nemes, „agiliskodhatott” vele. Nem mesélem el az egész családi történetet, bár kedvem lelem benne, lényeg az, hogy végül is a család a múlt század második felétől Győrött élt, apám ott volt ügyvéd.

– Miért lett jogász? Apja példáját követte? Vagy másért is?

– Ez is, az is. Apám afféle népi ügyvéd volt. Sok szegényember járt hozzá, a Győr környéki falusi rokonság is például. Gyakran nem is fogadott el pénzt az ügyfelektől. Hálások voltak neki, szerették. Ez sok szempontból nagy hatással volt rám. De egyébként is: akkoriban a jog nagyon kézenfekvő pálya volt. Az egész közigazgatásban mindenütt jogászok dolgoztak. Magyarország jogász nemzet, szokták mondani. Több jogakadémia is működött, ezek létesítését még Mária Terézia a Ratio Educationisban rendelte el, aminek nyomán aztán az egyház is több ilyen intézményt létesített. Az egrit is az egyház állította fel, ahol később tanítottam. Már a XIX. században, jólesik sokszor erre gondolnom, a nagy politikusok többsége jogász volt. Még Széchényi is, aki eredetileg nem volt az, jogásznak is kitűnő lett... Századunkban aztán túltengtek, ez nem vitás. A főszolgabírótól a miniszteri tanácsosig mindenki jogász volt.

– Eszerint az is természetes volt, hogy a közigazgatásban helyezkedik el.

– No, bevallom, én eredetileg ügyvéd szerettem volna lenni. De apám halála után nagyon nehezen éltünk, anyám kosztosdiákokból tartotta fenn

a családot. Ezért lettem én Szegeden mezei jogász, vagyis olyan hallgató, aki csak a vizsgák idejét tölti az egyetem székhelyén. Közben már állás után kellett néznom. Győrt nem akadt, legalábbis én nem ismertem olyan ügyvédet, aki mint ügyvédjelöltnek nekem fizetést adott volna. Protekcióm viszont, hogy úgy mondjam, volt annyi, hogy bekerültem a városhoz, mint ideiglenes minőségű városi napidíjas. Ez azt jelentette, hogy mindig odatettek, ahol éppen kellett a munkaerő. Még adóösszeíró is voltam, hogy egy példát említsek, ami aztán nagyon hasznosnak bizonyult, mert a várossal, az emberekkel akkor alaposan megismerkedtem.

– A közigazgatásban, kiváltképp a régiben járatlan ember számára nemigen érthető az a sokféle szakvizsga, amiket letett. Kötelező volt mindez?

– Nem volt kötelező, de hasznos volt. Amikor a diplomát megkaptam, éppen a számvevőségen dolgoztam. Számgyakornok voltam, így hívták. Azután letettem az államszámviteli államvizsgát, számtiszt, majd tiszteletbeli aljegyző lettem. Ahhoz, hogy számtiszt lehessenek, kellett a számszaki vizsga, közvetlenül tehát ez inspirált, de később ennek köszönhettem, hogy olyan áttekintésem lett, ami keveseknek volt meg. A miniszteri tanácsosoknak és egyebeknek a számvitelről fogalmuk sem volt, ha jött egy akta, ráírták, lássa a számvevőség, azok azután természetesen olyan véleményt írtak rá, amelyet akartak. Noha azután a közigazgatás különféle területeire kerültem, ezek az ismeretek mindig jól jöttek.

– De a számvitel és a jogtörténet tudománya – ezeket egész világ választja el egymástól...

– Nemsokára kultúrelőadó lettem Győrött, és rendszeres cikkírója a Városok Lapjának. Olyan kérdésekkel foglalkoztam, amelyek a saját gyakorlatommal is összefüggtek. Mivel például a győri városi kegyurasággal is kellett foglalkoznom, magánszorgalomból összegyűjtöttem a többi, kegyurasággal rendelkező magyar városról is az idevonatkozó jogszabályokat és gyakorlatot, ebből született első könyvem már 37-ben: A magyar városok kegyurasága. Egykori hittanárom, a Győr Egyházmegyei Alap könyvnyomdájának igazgatója hitelezett, amíg az előfizetőktől meg nem térült a könyv nyomdaköltsége. Egyik első előfizetőm például Szekfü Gyula volt. Írtam a főváros tudományos folyóiratába, a Városi Szemlébe is. Az első cikke mért, A magyar városok oktatásügyi közigazgatása címűért 400 pengő honoráriumot kaptam, amiből aztán feleségemmel kéthetes utat tettünk Olaszországba. Mindent egybevetve, a közigazgatástörténeti érdeklődésem néhány év alatt olyan világosan kialakult, hogy egy summázatot is sikerült összehoznom – A magyar városi jog. Reformtörekvések a városi közigazgatásban, ez volt a címe, kötetként meg is jelent – amelyet Egyed Istvánnak, a budapesti József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem közigazgatási professzorának bemutatam, aki felajánlotta a magántanári habilitációt.

– És miért nem „nyergelt át” már akkor a tudományra?

– Ó, ez nem volt ilyen egyszerű... Ez különben is 1940-ben történt. A második bécsi döntés után Erdély egy részét is visszacsatolták Magyarországhoz, és fiatal friss erőket kerestek az ottani közigazgatás megszerzéséhez. Nekem is feltették a kérdést. Azt válaszoltam, hogy elmegyek, de csak egyetemre városba. Éppen az előbbieket miatt gondolkodtam így. Kolozsvárra kerültem. Mivel kultúrelőadó voltam előtte Győrött, szerettem volna itt is ezen a területen dolgozni, de azt a pestiek már lefoglalták. Viszont szociális szervezőkre szükség volt. Hallott talán Antal Józsefről, aki a felszabadulás után miniszter volt, előtte pedig miniszteri tanácsos a bel-

ügyben, ott a szociális ügyeket vitte, kiváló ember volt, ő szervezte a lengyel menekültügyet, a lengyelek utcát is neveztek el róla, ma már igen megbecsülik; nos, ő jött le és hívott össze bennünket, hogy elmondja, mi a teendő. Én akkor első osztályú aljegyző voltam, az osztály vezetője egy katolikus költő, akit mintegy megjutalmazásképpen neveztek ki. Antal elmondta, sürgősen fel kell állítani a menekültotthonokat, megszervezni az elhelyezést, a főzést, satöbbit, mindezekért te vagy a felelős, mondta, és ránézett az osztály vezetőjére, aki ezekután másnap lemondott... Na ezt csak úgy elmeséltem, a tréfa kedvéért. Egyébként valóban kemény munka várt ránk. Nagy volt a mozgás, a román tisztviselők mentek át Romániába, a magyar lakosság tömegesen jött át onnan. Közben egy életre lenyűgözött Erdély jog- és közigazgatástörténete. Egy sor tanulmányt írtam, hogy csak néhányat említsek: az erdélyi gubernium irányítása alatti szegényügyről, a népfőiskolákról, a reformkori Kolozsvár szociálpolitikájáról, az 1817-es erdélyi inszpekcióról, az erdélyi jog fejlődéséről a fejedelmi korban. Részt vettem például a Kolozsvári Szemle szerkesztésében is. Amellett, hogy akkor ástam be magam a gyakorlati szociálpolitikába, tulajdonképpen a tudománnyal való kapcsolatom ekkor vált visszavonhatatlanná. Megtörtént a magántanári habilitálásom is, a „Kolozsvár városjoga Mátyás király korában” című próbaelőadásom révén. És annak a bizonyos pályamunkának is sikere volt, „abszolút becsű” munkának nevezte a bíráló bizottság, annak témája a városi közigazgatás egyszerűsítése volt. Részletekben meg is jelent több tudományos folyóiratban.

– Nem merült fel Önben, hogy tevékenysége Kolozsvárott átmeneti jellegű?

– Őszintén megmondom, nem. Eleinte nem. Először arra gondoltam, itt élem le az életemet. 1944-ben persze már tudtam, hogy ez tévedés. Mint-hogy akkor már jó közigazgatási szakembernek tartottak nyilván, 1944-ben a Lakatos-kormány kinevezett Nagybányára polgármesternek. Az már maga volt az átmenetiség. Talán ha két hetet töltöttem ott. Megcsináltam még a következő évi költségvetést, a város szállodáját katonai kórháznak rendeztük be, s ezzel talán sikerült megakadályozni, hogy egy nagyobb német egység ide helyezze a főhadiszállását. De máris elrendelték a kiürítést, engem Tatabányára rendeltek, de már nem mentem el oda. Már Szálasiék voltak az urak. Elutaztam a családomért az apósomékhöz Szekszárdra, hazamentünk Győrbe, azaz kiköltöztünk Pérrre, egy győrközi kis községbe, ahol sok rokonunk élt. A tenyerükön hordtak, még disznót is öltünk. Én, afféle illegalitásban, néha bementem a régi barátaimhoz a városházára. Ők mindig megtudták, nincs-e razzia a városban, ha volt, én bent lapultam a városházán, ahol ugyebár nem razziáztak. Amikor odaértek a harcok, a győri püspökvárban kaptunk menedéket sok más győri családhoz hasonlóan. Utána, sőt, hogy úgy mondjam, még a harcok idején jelentkeztem szolgálatértelre. Az új szociáldemokrata polgármester előbb Révfalu közigazgatásának újjászervezését bízta rám, ezt el is végeztem, azután azt tanácsolta, menjek Pestre, ott valószínűleg nagyobb szükség lesz rám. Két ajánlatot kaptam, Erdei Ferentől a belügyben és Molnár Eriktől a népjóléti minisztériumban. Az utóbbit választottam, mert az konkrét, azonnali ajánlat volt. Szociális főfelügyelő lettem, egy év múlva pedig a minisztérium szociális osztályának vezetője.

– Hogyan került Pécsre?

– Az egri jogakadémián tanítottam 49-ig, a megszűnéséig. Aztán a

budapesti Közgazdaságtudományi Kar, ahol magántanár voltam, megbízott a „magyar közjog” főkéllégium előadásaival. Ezekből született aztán részvételem az első magyar szocialista alkotmányjogi tankönyvben, amelyet Beér János szerkesztett. A jogakadémia megszűnése után őhozzá osztottak be az állam- és jogtudományi kar alkotmányjogi tanszékére. Néhány éven át vele dolgoztam, igen intenzív tempóban, nemcsak előadást, kolloquiumot kellett igen sokat tartanom, de rengeteg volt a tudományos munka is. Beér Jánossal először a haladó országgyűlési hagyományokat gyűjtöttük és dolgoztuk föl, majd a haladó hagyományokkal, köztük különösen Hajnóczy Józseffel foglalkoztunk, akinek munkáit én rendeztem sajtó alá, dolgozatot írtam Kollárról, a magyar jogtörténeti kutatás úttörőjéről, dokumentumkötetet szerkesztettünk Beér Jánossal „sarkalatos honi törvényeinkről”, ebben külön is tárgyaltuk a haladó alkotmánytervezeteket. Akkoriban kezdtem az állam és az egyház kapcsolataival is foglalkozni. De nem sorolom, lényeg, hogy 1958-ban megbízást kaptam a pécsi tanszék vezetésére, s azóta 1979-ig egyfolytában végeztem ezt a munkát. A jogtörténeti tankönyv elkészítése már ott történt, ezt a hallgatók „a három iparos” könyvének hívták, mert a szerzők Csizmadia–Asztalos–Kovács voltak...

– Ön dékán is volt egy cikluson át. Valakitől egyszer azt hallottam, sokakat meglepett, hogy dékánná választása után milyen eréllyel látott munkához. „Szelídebbnek” hitték, de csalódtak. A csalódás egyike volt a legkellemesebbeknek.

– Igen? ... Ami igaz, az igaz, akkoriban a pécsi egyetemet a megszüntetés veszélye fenyegette. Csonka, egykarú egyetem volt, egy tudományegyetem, amelynek csak jogi kara működik... Tudjuk, miért, azt is tudjuk, hogy ma – szerencsére – már stabil, három karral rendelkező egyetemmé fejlődött ismét. Nos, a veszélyt sikerült elhárítani, és azt hiszem, nem utolsósorban a hatszázéves jubileum segítségével.

– Önnek a jubileum történeti megalapozásában is nagy érdemei voltak.

– Vatikáni kutatásaimkor sikerült megtalálnom és elhoznom az egyetem megerősítésének pápai kópiáját és néhány oklevelet, amelyek az alapítás idejére vonatkoztak. Írtam néhány tanulmányt, egyebek közt az első pécsi egyetemi tanárral, Galvano di Bologna-val is foglalkoztam. Végül egy tanulmányban összegeztem kutatásaimat, címe A pécsi egyetem a középkorban. Szerveztünk egy egyetemtörténeti konferenciát is, amelynek anyagát kötetben kiadtuk. Mindent egybevetve a jubileumnak szép nemzetközi visszhangja volt.

Csizmadia professzor, ingajaratban a dolgozószoba és a mellettem álló üres fotel között, néhány könyvét kívánja megmutatni. A fotel már a támla szintjéig megtelt. A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig; A szociális gondoskodás változásai Magyarországon; A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata (ugyanaz németül is); Jogi emlékek és hagyományok; Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés (Beér Jánossal); Magyar választási rendszer 1848–49-ben; Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarországon; A magyar városi jog; Történelmünk a jogalkotás tükrében. – Sarkalatos honi törvényeinkből (Beér Jánossal). És ez még nem a teljes lista.

Azután néhány fotó. A legújabbak közt: a krakkói egyetem rektora átnyújtja Csizmadia Andornak a díszdoktori oklevelet. (Majd méteres tokban

itt áll az is a dolgozószobájában.) A képen a professzor a hagyományos talárban, sapkában.

– Kié a talár?

– A pécsi egyetemé. Bár akkor már nyugdíjban voltam, természetesen megkaptam erre az aktusra.

– Ez a jogászvisélet ma már kissé groteszknak hat, bár nem tagadható meg tőle bizonyos tiszteletre méltó fennköltség...

– Hát nézze, hagyomány... A maga módján ez is nagyon érdekes. Ismertem egy oxfordi jogtörténészt, én kalauzoltam, segitettem magyarországi kutatásaiban, ő egyenesen erről írt egy nagyobb tanulmányt, a jogi viseletekről. Mikor, hol, milyen alkalomkor milyen ruha dukált.

– Hogy válhat a jogtörténet nemzetközi érdekűvé? Miért érdekel másokat például a magyar jogtörténet egynémely megállapítása?

– Mondok erre egy példát, mindjárt világos lesz. Az állam és az egyház Horthy-korszak-beli jogi kapcsolatairól írt munkám egyes országok, kivált az osztrákok érdeklődését erősen felkeltette. A római egyház ugyanis 1917-ben kiadott egy törvénykönyvet, a Codex Iuris Canonicit. Ebben van egy kánon, a 329-ik, amely kimondja: [episcopos] libere nominat Romanus Pontifex. Vagyis ekkor a katolikus egyház [a pápa] nevezte ki a püspököket. Magyarországon azelőtt ez a magyar királyok joga volt. A Bethlen-kormány azonban kiügyeskedett a Vatikánnal egy megegyezést, ez volt az intesa semplice, ennek értelmében vagy a magyar kormány javaslata, vagy hozzájárulása alapján lehet betölteni a megüresedett püspöki helyeket. Ilyen megegyezés az osztrákokat is érdekelte, érthető tehát, hogy izgatta őket a magyar „kivételezettség” háttere és története.

– Ön szerint a jogtudománynak van jövője?

– Ahogy én látom, a mai élet erősen praktikus, amiből az következik, hogy a jogra szükség van. Meddig lesz így a jövőben, nem tudom. Ami az én szűkebb szakterületemet illeti – szívesebben beszélek erről –, a jogtörténetnek hosszú távon van értelme, ezt ugyanúgy kutatni, munkálni kell, mint a történelmet, a tapasztalatok átvételéről, vizsgálatáról egyetlen kor se mondhat le. Átmeneti visszaszorulás után a jogtörténet is kezdi visszanyerni rangját. Például a lengyeleknél még folyóirat is van, a Szovjetunióban is komolyan veszik, ők már az októberi forradalom utáni időkkel is foglalkoznak. Nálunk ez még eléggé hiányzik, bár én megpróbáltam továbbvinni a kutatásokat, az állam és egyház 45 utáni kapcsolataiban ez már részben megtörtént, azután írtam egy tanulmányt, ez még kéziratban van, amelyben a szociálpolitikát próbálom továbbvinni, vizsgálni a 45 utáni helyzetet, az egyes intézmények szerepét, mi jó és mi rossz bennük.

– Ha már itt tartunk, a szociálpolitika napjainkban olyannyira előtérbe került, hogy bizonyára érdekes volna erről hallani egy olyan kutató véleményét, aki e kérdésekkel történetileg is, néhány évig pedig a gyakorlatban is foglalkozott.

– A felszabadulás előtt Esztergár, a későbbi pécsi polgármester, akkoriban még tanácsnok, álmodta meg a nép- és családvédelem nagyszerű gondolatát, amelyet azután Keresztes-Fischer vitt be az országgyűlésbe, s 1940-ben meg is szavazták, törvény lett belőle. A megvalósítás részben látszat volt, annyiban, hogy sokszor politikai szempontokat érvényesítettek, s a törvény nem terjedt ki mindenkre, de akikre alkalmazták, azoknak sokat adott. A sokgyermekes családok számára családi házak épültek, kölcsönöket folyósítottak, akkor volt például először házassági kölcsön. A felszabadulás

után ez a folyamat megszakadt. Először az infláció akasztotta meg, majd az a tény, hogy megszüntették a nép- és családvédelmi pótdót, vagyis fől-számolták a szociálpolitika fedezetét. De megszűntek a közjóléti szövetke-zetek is, amelyek a szociálpolitikát bonyolították. Később az az elv vált uralkodóvá, hogy a szocialista állam egész tevékenysége kimeríti a gondos-kodás fogalmát, s külön szociálpolitikai szervezetre és tevékenységre nin-csen szükség. Az élet ezt hamar megcáfolta. Előbb kiépültek, jórészt spon-tán módon, a különféle keretek, főleg egyes intézményeken, vállalatokon belül, üdülők, napközi otthonok, szociális otthonok, és így tovább. Ma ott tartunk, hogy ismét foglalkozunk szociálpolitikával, mert sajnos sok a gond. A szocialista állam mint olyan, nem képes arra, hogy minden ember mellett a bölcsőtől a sirig ott álljon, hogy például minden egyes öreget gondozzon, minden rászorulóval közvetlenül törődjön. Az alapvető probléma az, hogy valaha a Népjóléti Minisztériumhoz tartozott minden evvel kapcsolatos te-vékenység, a munkajogtól a társadalombiztosításon át a gyermekvédelemig. Ma viszont ez a munka szétszóródott a különféle tárcák, felügyeleti szervek között. Egy-egy családdal, ahol több generáció van együtt, és a rászorultság mértéke sokféle, egész intézménytömeg kénytelen foglalkozni, más-más in-tézmény illetékes a csecsemő, az iskolásgyerék, a munkaképes felnőtt, a beteg felnőtt, az aggok ügyeiben. Véleményem szerint ez nemcsak a hatékonysá-got kérdőjelezi meg, hanem pénzkidobás is. Egységesebb szervezet takaréko-sabban és eredményesebben működhetne. Éppen ezekről a kérdésekről kért nemrégiben tőlem egy munkát a Szociológiai Intézet. De több gyakorló szociálpolitikus is fordult már hozzám, a korábbi tanulmányaimból kértek példányt, sajnos nem tudok segíteni nekik.

– A múlt iránti megnövekedett érdeklődést tehát Ön közvetlenül is ta-pasztalja?

– Úgy mondhatom, igen. A múlt iránti érdeklődés persze szerintem mindig él az emberekben, csak időről időre erősebbé válik. Talán még min-dig nem ébredtünk rá eléggé a mai fokozott igényre, és nem elégítjük ki az emberek kíváncsiságát. Mondok egy példát, ami engem magamat is na-gyon meglepett. Az állam- és jogtörténeti tankönyv négy kiadást ért meg, az utolsó kiadás példányszáma is többszörösen meghaladta a magyar jog-hallgatók létszámát, és a könyv mégis elfogyott. Kik vásárolták meg és miért?

– Professzor úr, gyakorló jogász, kutató és oktató is volt. Az utóbbi tevékenység mit jelentett Önnek?

– Nem kell talán különösebben bizonygatnom, hogy fontosnak tartom a tanítást és szerettem is csinálni. Az utóbbi időben azonban sokszor gon-dolok keserűen arra, hogy az oktatás mellett a nevelési feladatot, amit pe-dig nagyon fontosnak tartok, nem a legjobban láttam el. Egerben még más volt a helyzet, ott együtt éltem a hallgatókkal, közösen kutattunk, jártuk a falvakat, a szükséges pénzt előadásokkal szedtük össze. Budapesten mindez megszűnt, az ötvenes években egy egykori egri jogtanárnak nem is volt tanácsos túl sokat együtt lenni a diákjaival. Pécssett viszont az a tény, hogy a családom nem költözött oda velem, afféle kétlakivá tett, s így kevés időm maradt a hallgatókra. Önkritikusan meg kellett állapítanom; pécsi idősza-komnak ez volt a negatív oldala.

– Jogászokat nevelni – de vajon mire? Néha úgy tetszik az embernek, mintha ilyen végzettséggel egyre mechanikusabb munkát végeznének. Egy blankettát kitöltögetni, ez már aligha értelmiségi munka...

- Erre csak azt tudom felelni: az első blankettát megszerkeszteni viszont igenis értelmiségi munka.
- Kapott valaha Nobel-díjat jogtudós?
- Nem hinném . . . Tudnék róla.
- Professzor úr, Ön tagja az osztrák tudományos akadémiának.
- Igen, hárman vagyunk magyar tagjai, egy jogtörténész, egy közgazdász és egy archeológus.
- De nem tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. Miért?
- A magyar akadémia a felszabadulás után még nem hívott meg jogtörténészt tagjai sorába.
- Mi marad egy jogtudós munkásságából? Nem használom azt a súlyos szót, hogy halhatatlanság, de a jövőbeli hatásra gondolok.
- Én Eckhardt és Timon munkásságából rengeteget tanultam. Elődök, akiknek a nyomába lehet lépni. Ha semmi másban, ebben talán tud hatni az ember, ha szélesebb körben nem is, de a közvetlen utódokra. Holta után is tanít valakit. Ez nagy dolog.
- Mit tart a legfontosabb dolognak az életben?
- A lelki egyensúlyt.
- Kiegyensúlyozott, elégedett embernek érzi magát?
- Igen. Nem voltak nagyobb problémáim. Kaptam annyi elismerést, különösen nemzetközit, ami az embernek azért, valljuk meg, szükséges. Dolgozhattam mindig, dolgoztam is sokat, ami ahhoz a bizonyos lelki egyensúlyhoz nélkülözhetetlen. A magánéletem is kiegyensúlyozott volt. Szerettem és szeretem a családomat. A feleségem öt évvel ezelőtt halt meg. Rákja volt, bár sokáig nem tudta, a Kútvölgyiben feküdt, minden nap bementem hozzá, és egy napon szólt, hogy valami fontosat akar mondani. Azt mondta: ha még egyszer kezdeném, újra csak hozzád mennék. Ez pár nappal a halála előtt történt.
- Eszmei, világnézeti gondjai se voltak?
- Tulajdonképpen nem. Azt hiszem, végül is pozitivista vagyok. Valószínűleg ezért van az, hogy a korábbi munkáim ma is megállják a helyüket. A múltkoriban vettem elő egy folyóirat kérésére egy korai tanulmányomat a tizedesekről, tudja, ezek afféle „utcabizalmiak” voltak, tíz család választott ki maga közül egy családfőt, volt, ahol utcakapitánynak hívták őket, Debrecentben még sokáig kapitányvíznek hívták azt a hordó vizet, amit a tűzveszély miatt házanként készenlétben kellett tartani . . . nos, ezek a régi munkáim természetesen nem marxisták, de a tények bennük rendben vannak. Pártnak nem voltam tagja, csak megszűnése előtt rövid ideig a parasztpártnak. Fiatalkoromban, a családi környezetemben egy jó értelemben vett nacionalizmus és egyfajta keresztény mentalitás ivódott belém. Nagybátyám, máskülönbén lapszerkesztő, lelkes híve volt a Geisswein-féle keresztény-szociális mozgalomnak. Ez hatott rám is, s egyébként ennek a keresztényszocializmusnak erősen haladó vonásai is voltak. Mindezek a hatások védtek sok mindennel szemben, de el is térítettek innen-onnan . . . valóban, ahogy így visszagondolok, az új eszmék mégiscsak problémákat okoztak egy időben. Persze elsősorban a fordulat utáni években. Ez meglátszik az írásaimon is, elbizonytalanodtam, egy időszak ki is esett. Hosszú fejlődés volt, amire a gondolkodásom kitért. Én is közeledtem az új társadalmi eszmékhez, és talán nem hat túlságosan furcsán, ha azt mondom, hogy a rendszer is közeledett felém . . .
- Nem gondolt soha arra, hogy más hazát választ?

– Nem szeretném, ha fennköltnek látszanék, de nehéz ezt másként elmondanom: mindabból, amit már említettem, azokból a talán kissé konzervatív, de erősen hagyománytisztelő és értékőrző szellemi hatásokból is következett, hogy nekem az volt az iránytűm, merre megy a népem, s arra kell mennem nekem is. Mindamellet, ha a 60-as években nem válik sok minden egyszerűbbé, nem kerülnek helyükre az értékek, talán mégis kimegyek, annak ellenére, hogy ez a gondolat teljesen idegen tőlem.

– S hogyan látja a mai helyzetet?

– Ma, azt hiszem, jól mennek a dolgok. De a demokrácia felé tovább kell lépni. A választásokban és a közigazgatásban is.

– Szokták mondani, hogy Magyarországon korábban nem volt demokratizmus, ezért nincsenek tapasztalataink.

– Ezt bizonyos fenntartással kell fogadnunk. Tény, hogy a törvényhatósági bizottsági és képviselőválasztásokon nem engedték indulni a kommunista pártot, a küzdőtér legfeljebb a szociáldemokratáig volt nyitva, s ezért demokratikus választásokról nem beszélhetünk. A szociálpolitikában, a kulturális tevékenységben, sőt, a bírósági magánjogban azonban volt egy bizonyos demokratizmus. Ha összehasonlítjuk a mi társadalmi rendszerünket az utódállamokéval, e téren ez időben csak a csehek előztek meg minket. De a reális értékelések nagyon fontosak. Tudnunk kell, hol élünk, kik vagyunk, hol a helyünk itt Közép-Európában, milyen hatások értek bennünket, egyszóval csak a reális helyzetértékelésből lehet a továbblépést helyesen meghatározni.

– E tengernyi munka, a szakadatlan kutatás közepette maradt azért ideje másra is? Volt valami hobbija?

– Egy időben bélyeget gyűjtöttem... Már régen nem, de még ma is elteszem a szép bélyegeket. Talán majd valamelyik unokám örül nekik. Egyébként is van bennem valami „gyűjtögető” hajlam, különösen a régi családi dolgok iránt... Itt ez a Krisztus-kép, Stumpf Károly győri oltárkép-festő, nagyanyám nagybátyja festette, sokáig a nagyapám ágya fölött lógott, elhoztam és őrzöm, mint egy kedves régi tárgyat. No és azelőtt nagyon szerettem kirándulni, járni a természetet. És persze utazni is.

– Hová szeretett legjobban utazni?

– Rómába... Persze ennek is van egy kis családi vonatkozása... Egyik dédapám Mantuában szolgált a XIX. század elején, és 1839-ben a mantuai St. Andrea parókián feleségül vett egy olasz leányt. Eszerint bennem is van egy kis olasz vér... A másik hely Bécs. Egyik anyai nagyanyám Bécsből származott, Pilvax lány volt. Ma már rokonom nem él ott, de barátom igen, többek közt anyám egykori kosztosdiákjai közül néhányan.

– Professzor úr 1981 óta nyugdíjban van, s bár még azután is hetente járt a pécsi egyetemre speciálkollégiumot tartani, most már ez is megszűnt. Mivel foglalkozik mostanában?

– Az egészségem egy kissé megrendült, azért hagytam abba a pécsi előadásokat, ez talán még nem végleges. Hogy mivel foglalkozom mostanában? Sok mindennel. Az Erwin Melicharnak, a bécsi egyetem tanárának, az osztrák Alkotmánybíróság elnökének 70. születésnapjára készülõ emlékkönyvbe írtam egy tanulmányt: A közszolgálati jog kérdései Magyarországon a két világháború között. Az osztrák akadémia nyolckötetes sorozatába, amely a monarchiáról készül, engem kértek fel a magyar alkotmány történetének megírására 1848-tól 1918-ig. 85-ben lesz Stuttgartban a történész világkongresszus, ennek jogtörténeti témája a forradalmi jogok meg-

alapozása az egyes országokban. Én a burzsoa jog megalapozását dolgoztam fel az 1848-as magyar forradalomban, ez franciául jelenik meg az Acta Iuridica sorozatban. Egy könyvem nemsokára megjelenik angolul, magyar állam- és közigazgatástörténet, ezen dolgoztam legtöbbet az utóbbi években. Ugyanis Timon Ákos 1903-ban kiadott műve óta a külföld e témáról más hazai anyaghoz nem jutott, a kutatóknak be kellett érniük az utódállamok idegen nyelven megjelent tanulmányaival, amelyek nem mindig voltak barátsággal Magyarország iránt. Amire vágyom, s ha lesz erőm, szeretném megcsinálni: néhány tanulmány Erdély történetéből. Szívem szerint összeállítanék egy ilyen kötetet is.

– Hogyan látja egy jogtörténész a jövőt? Optimistán vagy inkább pesszimistán?

– Én a történelemből a fejlődést és a világ békeszeretét olvasom ki. Mint jogász, hiszek a rendben és az ésszerűségben. S ha meg-meginogva is olykor, végső soron optimista vagyok.

Étaséta

Palaszürke mezőben áll
 és cipőjére vizel részegen, elmebeteg,
 fogat csikorgat a februári szürkület.
 Szakadékban a lova.
 Dögöljön, ő az oka.
 A testműködések akadoznak,
 havaznak menyországi csúcsok,
 eliszonyo-szamosodik az örök talaj,
 tavalyi köcsögduda vinnyog.
 Ólak előtt pokoli szalma-tűzek,
 sebhelyes prémben kísértetek,
 levegőben úsznak mind, köd-harapók.
 Sunyítanak a fekete harapófogók.
 Kemence, padlás, pince és a sok fiók tátoz sötétben.
 Fényesek csak a disznóölő kések. És a kürtök.
 Szél hördül, hegyre hág, héjből szürcsöl, eldob.
 (Hófalak tövig bemeszelve. Madarak maradéka.)
 Villog az ég-szekerce boltja, holdja
 hüvelye-hagyott kard darabja, kajla szablya,
 hideg zsinórral beszegve – játék?
 Láb lép, szárny bont, levegőt részelnék:
 toll-ször-haj s egyéb textil meg bőr.
 (Hófalak mögött jó talat. Egerek menedéke.)
 Tétovázik a napszak: előtt vagy után?
 Mosolya személytelen. Öklömnyi nap.
 Bagoly píslog benn, kinn elefánt bólogat.
 Sittyeg-suttyog kabátujj, nadrágszár,
 páratlan szárnyak szelik a leget újra.
 Komédiásként gördül át egy krumpliszedő véka,
 Cél tárgyatalan, csak járás, csak élés,
 holmi lézengés-tréning – nem statéta!
 A hókása édes kristályai.

A szél-óriás vastag szája-széle.

A madártalpak izgága betűi szerte.

A fák fekete grafikái. Étaséta.

Ragály és oltalom

*Mindenütt ott vagy,
vizmarta, tagyok-szeplőzte
kőből faragott SZENTHAROMSÁG,
kolera, himlő, pestisek
befödhetetlen földabroszán
skarlát köpenynek szárnyán
másképe kalendárium pereg,
nem a hétfőé (tavaszi metszőollóval a kézben),
nem a keddeké (vásár ponyvái körül
szekerekkel, jármos tehénnel),
ahogy vasárnap sincs, megszentelt nap,
csak a pap volt a menet a sűrű bondulásban
s a mindig kapatos sírásó,
vállán ragadós agyaggal a szerszám,
és lúdtoll percegése
mikor elhagyta volt a matriculát,
névnek írása közben
egy betű hurkolt szárán szétpreckelt a tinta,
és kibuggyant sárga szennyével a kút vize,
a táplálatlan tiszta tűz pedig
nem égette meg,
csak bekормolta, ami fertőz,
friss halottnak ingét,
a pokrócot, kupát,
valakinek dereka alól a vizes szalmát,
ujjáról gyűrűt, vakablakból a mécset.*

AZ „ELYSIUM”-TÓL A „TŰZKÚT”-IG

*A romantikus-esztéta szemlélet és a nem-reflexív líra kibontakozása
Weöres Sándor költészetében*

II.

(Egy verstípus műhelytitka: „A sorsangyalok”) A másik szélső lehetőséget a *Mennyekzői kar* és különösen *A sorsangyalok* és a *Téli reggel* mutatta be. Ezek mélyén éppen nem a szabályosan váltakozó szavak és motívumok egyensúlyát kereső nyelvtanilagai számítás lappangott, hanem az automatikus írás különleges sodrában keletkeztek. Félálomban, endofáziás állapotban felderengő képek másolódtak itt egymásra, hogy egyik jelentésrétegükben természetleírások körvonalait sejtessék, egy másikban távoli, misztikus szimbólumok homályos üzenetét hozzák, egy harmadikban ősi szerelmi jelképeket ismertessenek föl. A jelentéstanilag többértelmű és alig leköthető motívumok szőnyegszövő harmóniája azonban ezeknél is megteremtődött, s a vers esztétikai szépsége akkor sem válik kétségesé, ha pontos tárgyi-tartalmi elemzésük a megszokottnál nagyobb nehézségekkel jár. A *Mennyekzői kar* értelmezéséhez ismerni kell az *Énekek énekét*, tudni kell, hogy a „szekér” a meseszekeret jelenti, hogy az „egyesség” a lelki jegyességre vonatkozik, a „jégmadár” a fehérséget fejezi ki, hogy a „feszülő pillér” és a „táncos tűz” szexuális jelképek, a „fényes hal” viszont Jézust szimbolizálja. A *Téli reggel*hez el kell olvasni Angelus Silesius *Arkangyali vándorából* azokat a részleteket, melyeket Szabó Lőrinc már az *Őrök barátaink* első kötetében közreadott 1940-ben, tudni kell, hogy a völgy-menyasszony párbeszéd alapmintája újra az *Énekek éneke*, tudni kell, hogy a Weöres képzeletét felgyújtó monodákban, mítoszokban (például a *Mahábháratában*) a férfi- és nőprincípium viszonylagos és felcserélhető minőségek, istenhez való viszonyában mindenki nőként viselkedik, a gyakorlati élettel szemben viszont mindenki férfi, tudni kell, hogy a „hab” az ürességet jelenti és mint ilyen, a sátánhoz tartozik, hogy a „tűz párkánya” a misztikus troposzféra még nem a legmagasabb szellem-réteg stb.

Ezek a versek az automatikus írás egy különleges módszerével készültek, mely a későbbi években és évtizedekben is jelentős szerepet kapott Weöres versalkotásában. Az *Elysium* még később említendő darabjain kívül így készült még például a *Merülő Saturnusban* megjelent *Stonehenge*-ciklus legtöbb verse, *Az áradatok hatalma* (1964), *Az élet ura* (1963), *A nagy istenanya* (1964), *A vadász-isten*, *A Hold tündére* (1964), de nyomot hagyott még a *Tűzkút* szonettjein is, amelyeket részletesen elemezni fogunk. E verstípus nyelvi felszínének a kialakítási módját Weöres Sándor egyik leveléből részletesen ismerjük, melyet 1947-ben írt Fülep Lajosnak, aprólékos elemzést adva *A sorsangyalok* keletkezéséről, szövegformálásáról és jelképvilágáról. Ez a dokumentum alighanem a magyar irodalom legkülönösebb és legérdekesebb költői önelemzése, érdemes részletesebben is megismerkednünk vele, hogy Weöresnek ezt a korszakát és azon belül ezt a később is nagyhatású verstípusát a műhely felől is megismerjük.

E páratlan önelemzésnek magának is megvan a külön története, amit Kardos László írt meg és ami Weöres kísérletezésének korabeli fogadtatására is jellemző. Weöres – írta Kardos László – „az elmúlt nyáron egy pécsi kertben olvasta fel ezt a költeményt baráti körben. Olyan versértők hallgatták többek között, mint Illyés Gyula, Kassák Lajos, Keresztury Dezső. Megkérdeztük Weörest, volna-e kedve, s tudna-e felvilágosító magyarázatokat fűzni furcsa verséhez. Készséggel vállalkozott.

Sorról sorra szálazta alkotását s egy rutinos filológ nyugalmával és biztonságával, amellet valami elbájolóan oktató, szelíd derével tárta föl *A sorsangyalok* rejtelmét. A szó szoros értelmében egyenként fejtette meg a sorokat. Elhűlve hallgattuk. Allitom, hogy senki ott közölünk soha rá nem jött volna a versnek arra az értelmére, amelyet a költő imputált művének. A mutatvány lehangoló is volt, föl is izgató. Weöres jóhiszeműségében egy pillanatig sem kételkedhettünk. Oly átjártan, oly végleges meggyőződöttséggel, olyan sugárzó hittel mutogatta a szavak titkait, hogy – a családottságon túl – valósággal megrendített. De el kellett gondolkodnom azon, nem jutott-e zsákutcába az a művészet, amely nemcsak tömegekhez, hanem íme kiválasztottakhoz se szól, költészet-e a szónak akár legmodernebb értelmében az az alkotás, amelynek egyetlen értője maga a költő.” (KARDOS L. 1946. 799.)

Gondolatmenetünk szempontjából túlságos kitérő lenne, ha megpróbálnánk akár csak utalni is a közérthetőségnek arra az elméletileg mélyreható kérdésére, mely Kardos László aggodalmában rejlik, és ami egyik oldalon a mű közlésképeségének feltételeire, másikon pedig az írói szándék és általában a „művészi akarás” szerepére vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy bárhogy vélekedik is elméleti alapon az irodalomtörténetírás a szándékvizsgálat és az olvasói hatásvizsgálat arányáról és kapcsolatáról a mű megismerésében, semmiképpen nem hagyhat figyelmen kívül egy olyan dokumentumot, mint Weöres önelemzése. Ez a természetes megismerés-vágy működött Fülep Lajosban is, hogy amikor eljutott hozzá a híre a Kardos László által leírt beszélgetésnek, megkérte Weörest, ismételje meg a mutatványt. Weöres, szerencsénkre, tollat ragadott és egy terjedelmes levélben töviről-hegyire elmagyarázta a verset. Így maradt fenn a versalakító szándék e ritka bizonylata. Itt most két részletben közlöm az értekezés legfőbb mozzanatait, de nem abban a sorrendben, ahogy Weöres előadta, hanem a vers misztikus tartalma elé – amivel ő kezdte – a nyelvi megformálás műhelymunkáját helyezem.

„(..)szoktam néha úgy írni verset, hogy a vers keletkezésében való részvételemet minimálisra redukálom, s a vers létrejöttét úgyszólván a poézis hatalmaira bízom. Ez a következő módszerrel szokott történni: rögtönzők néhány sornyi értelmetlen szöveget, pl.:

hobu mohu tollubu mehei télán
litulu kavui vovun
pendumnu litto kohul bo
haunbum ive ivon igede

Mikor ez az értelmetlen szöveg elkészült: elkezdem a felsorakoztatott értelmetlen szavakat izlelgetni, hogy melyiknek milyen fogalmak felelhetnek meg leginkább. Pl. „hobu”-nak megfelelhet: sötét, homályos, nyugodt, nyugodni, nyugvás, gúzs, szűk, fal, kuckó, odú, pince, barlang, guggolni, zsugorodni száradni. „Mohu”-nak: sötét, oldott, kigyó, kékes-zöld, páfrány, kanyarogni, mocsár, békanyál, tespedni. „Tollubu”-nak: lengő, lengeni, remegni, lobogni, vihar, zuhatag, sisak, madár, szárny, létra. „Mehei”-nek: sok, keverék, átmenet, padló, bürü, szürke. „Télán”-nak: éles, nyílt, nyitott; szabad, forogni, felső, csúcs; kard, penge, tör. – „Litulu”-nak: fuvola, énekesmadár, lila, rózsaszín, édes, gyengéd; lejteni, játszani, halom, hullámszani, változni. „Kavui”-nak: szöglet, szögletes, emelet, érdes, szökőkút, szökellni, friss, harapni. „Vovun”-nak: vörhenyes, barna, domború, hegynyereg, hágó, domb, horpadás, homorú. (..)

Mármost mindegyik értelmetlen szó egy csomó értelmet kapott: tehát elkezdtem „megfejtetni” és „magyarra lefordítani” a szöveget. Persze nemcsak egyféle megfejtése van az ilyen szövegnek, hanem legalább százféle, és mind más-más. Pl. a fenti szöveg egyik rögtönzött „fordítása”:

Kétszeres sötétség lobog és forog a sokféleségben:
fuvolahangként szökell a magasba
és dobhangként süllyed a barlang borújába,
érc-kopárság a tiszta csillag-nyáj alatt.

Másik „fordítás”:

Gúzsbakötve kanyarog a viharban a por,
vörhenyesen hullámszik és szökken,
majd a mélység delejes görcse összegöngyölíti,
és ágasbogasan és mégis szelíden eltisztul a tánca.

Így csinálhatnék további „fordításokat” is, egyre lazábban alkalmazkodva a megadott értelmezési lehetőséghez; pl. ha egy helyen a „nappal” szót találom, de alkalmasabb volna az „éj” vagy a „hajnal”, vagy bármi más, hát azt veszem; hiszen a felvonultatott fogalom-sor nem arra szolgál, hogy görcsösen ragaszkodjak hozzá, hanem hogy impulzust adjon. – Aztán következik a létrejött nyers-szövegek megformálása, ahol már egyáltalán nem ragaszkodom azokhoz a fogalmakhoz, melyekből elindultam. (..)

Ezekután rátérek „A sorsangyalok” keletkezésére.

Így szóltam magamhoz: „Sok-mindent kaptál már sorsod angyalaitól: köszönd meg nekik egy himnusszal. S hogy a himnuszban mi legyen, azt bízd őrájuk.”

Elindulásul leírtam négy értelmetlen sort:

1. naur glainre iki
2. vobe gollu vá
3. tian plitei keumu tié
4. hom vonnon mi

Mindegyik szónak 10–20-féle értelmet adtam, aztán „lefordítottam” egymásután tizenkétszer; de a sorokat közben cserélgettem, hogy a szerkezet változatosabb legyen; s olykor csak három sort vettem, olykor pedig egy sort kétszer is. Ha az egyik strófában 1–2–3–4 volt a sorok sorrendje, a következőben, mondjuk, 2–4–1–3, vagy 1–2–1–4–3, vagy 1–3–2 stb. – Így keletkezett a következő nyers szöveg:

Szegély kedves csúcsai
lassú ballagás lelkei
a vén útnak rangot adnak.
Fal-tető mosolya,
törvény hullámának öröme,
lomha foltokra fény-hullás
csillogva zeng, fájdalom és mámor felett. (..)

Ez (..) „A sorsangyalok” első alakja. Ezt elkezdtem kötött formába átfaragni, csak igen lazán alkalmazkodva az első alak motívumaihoz. – Formául kínálkozott a 3 és feles és 4-es trochaikus sorok változtatása, azzal a dallamosabbá-tevessel, hogy a trochaeusokat pótolni, változtatni nemcsak spondeussal és pyrrhychiussal lehet, hanem dactylussal és tribrachyssal is, sőt helyenként még jambussal is. A dactylus és tribrachys valami megremegő, gyorsuló hatást visz a trochaikus versbe, a jambus pedig diszsonáns ellen-áramot ad. – S a rímképletet folyton váltogattam, hogy a vers hangulata ide-oda forogjon, mint egy lebegő kristály.”

A levél eddigi részleteiből nyilvánvaló, hogy a vers születésének, formálódásának, kialakulásának első köre abba az alkotómódba tartozik, amit a modern irodalomban automatikus írásnak neveznek. Jól ismert módszer ez az avantgard mozgalmak történetében, ide tartozott például Breton és Soupault híres közös műve, a *Les champs magnétiques*. Az is köztudott, hogy az automatikus alkotásnak a dadaizmus és szürrealizmus áramában két nagy válfaja alakult ki: az objektív és szubjektív automatika. Az objektív automatizmusnál – amit René Char találóan nevezett mester nélküli kalapácsnak – valami gépezet vagy szisztéma egyszerűen kiiktatja az alkotói tudatot. Van, aki a szavakat egy kalapból húzza ki, John Cage a légy-piszkot használja fel hangjegyek gyanánt. Karl Appel táncol és a zene ritmusára festéket lötytyint a vászonra. Weöres írt objektív automatikus verseket is, ilyen például a *Szörnyeteg koporsójának Fináléja* (1955–1960), mely úgy készült, hogy ki-

írt minden tizedik szót Rákosi Viktor *Elnémult harangok* című regényéből, a *Col-lage* (1967) Káldi János, a *Stewardessek repülőgépen* (1967) Tolnai Ottó verseiből készült, véletlenszerű kiemeléssel, s ilyen még az *In memoriam Devecseri Gábor* (1971) és az *Összekevert újságcikkek* (1972). (HORNYIK 1967. 1125.; BATA 1979. 366.) A szubjektív automatizmus evvel szemben a szabad asszociációkat hívja elő. Ennek végletes formája a pszichodelikus művészet, a „psychodelic art”, amikor a művész kábítószerral kapcsolja ki gátlásait. De mint a modern művészetben annyi más, ez sem új, hiszen De Quincey nagyszerű könyve, a *The Confession of an English Opium Eater* 1821-ben jelent meg, a romantika első nagy hullámában.

Ha kategorizálni akarjuk azt, amit Weöres a levélben eddig előadott, azt kell mondanunk, hogy *A sorsangyalok* keletkezésének első és Weöres által részletesen elbeszélte mozzanata a szubjektív automatizmus körébe tartozott. Egy önkéntelen előtörő értelmetlen hangsor volt a vers első eleme. Az értelmetlen hangsort aztán az automatikus írással rokon szabad, hangulati asszociálás próbálta meg az értelem felé terelni. Ez volt a hangsor „lefordítása”; de még ugyancsak távol állt a tudatos tartalomteremtő munkától.

Az értelem és tartalom felé a metrikai formálás esztergapadján haladt a költemény. Nem véletlen, hogy az automatikus vers mindig kötetlen, kötött rímet, ritmust nem ismer, mert a kötelmek-kötöttségek már a tudatos alakításhoz, a költészet fáber jellegéhez tartoznak. Ahogy metrikailag-szerkezetileg kialakult Weöres izlése szerint az értelmetlen és formátlan hangsorból a formás, szép hangzású vers, úgy mosódtak el az automatikus írás eredeti nyomai és a vers egyszerűen csak különös filozófiai tartalom áramkörébe kapcsolódott. Most lássuk Weöres önelemzéséből a vers transzcendens gondolatmenetének misztikus filozófiai tartalmára vonatkozó részét.

„A sorsangyalok: a Párkák, vagy Moirák, vagy Lipikák, vagy a Karma hatalmai, vagy a kauzalitás szellemei; az az angyalrend, mely a történések következményeit tükörszerűen visszaveri a teremtett világra. Ha a világot egy billiárd-partinak tekintjük, akkor ez az angyalrend jelenti a billiárdasztal szegélyét, melynek a golyók nekiütődnek, és onnan törvényszerű szögben visszaütődnek. Ez az angyalrend mintegy a teremtett világ szegélye, mely a történéseket felfogja és szinte „kiértelmezi” visszaveri. A keresztény misztika „második hármasa”: a fizikai-biológiai történések Hatalmai, a tudatos cselekvések Virtusai és az értelemfeletti történések Dominációi.

Strófánkénti elemzés:

1. Tág tető láng-ormai
nem átallnak a görcsös útnak
dísz és rangot osztani.

A sorsangyalok (a teremtett világ felső, tüzes ormai) az életet (a görcsös utat) díszesé-rangossá avatják azáltal, hogy felülről részt vesznek benne. Nélkülük az élet csak por és sár volna; ők sugározzák bele a törvényt, a felelősséget, a magasabb valóságot.

2. Párkányok fehér mosolya,
bontakozó csók bársonya
függ a magasban, forr a mélyben
fájdalom és mámor kerekében.

A sorsangyalok: a világ felső, tiszta párkánya, fehér márvány-mosolya. Mindenben részt vesznek és mégis mindig legfelül vannak, elérhetetlenül; ezáltal olyanok, mint egy bontakozó csók, mely mindig csak készülődik és soha el nem csattan. Magasban vannak, elérhetetlenül; de ott vannak mindenütt a mélyben is, a fájdalom és mámor „kerekét”, törvényszerű forgását intézve.

3. Kulcsos könyv betű-lelkei
lóbálják a gyík-fejű lámpát,
az eleven bőr villogását
szüntelen teremteni.

A sorsangyalok (a Sors Könyvének betűi, s ezáltal tartalmi, lelkei) adják az élet elevenségét, hevét; ez az isteni tűz azonban, amint a lenti sáros elemekkel érintkezésbe kerül, démonivá, sárkánnyá válik: „gyík-fejű lámpa”. Ez a felülről jövő tűz teszi az alsó világ felszínét („az eleven bőrt”) villogóvá; minden tisztátalanságában és durvaságában is a magasságot tükrözővé.

4. Fal-szegély fény-kútjai
szállnak a lompos ballagásra:
gyík-ujjak mindennapi
zárulása és nyílása.

A sorsangyalok (a világ szegélyének fényforrásai) ráragyognak a lenti sár-elem periódusaira. Ez a ragyogás ütemes: zárulnak és nyílnak a „gyík-lámpa” ujjai.

5. Tág tető láng-ormai,
kulcsos könyv betű lelkei
lanyha port puha illanással,
lomhaságot ütem-vonulással
nem szűnnek betölteni.

A sorsangyalok teszik a lenti port puhán-illanóvá (a durvát bájossá, a lélektelent lelket-hordozóvá), s a teremtet világ tehetetlen lomhaságát ütemessé, ütemes periódusokon át kibontakozóvá. Ők viszik az alaktalan iszapba az ütem égi, érlelő elemét.

6. Hű bivalyként húz az ütem,
vásznak imbolyognak a szélben,
aprón mint a tengeren,
lángrózsák lehelletében.

A magasságos ütem, ahogy a lenti sárba kerül: lomha, nehézkes, de hűséges-türelmes vontató-állat. Húzza a „vásznakat” (az elfoszlókat, tarkákat, a mulandó burkokat) a tengerszemű végtelenségben, a „lángrózsák” (sorsangyalok) fényében-tüzében.

7. Őrzi az eleven bőr varázsát
kulcsos könyv betű lelkei,
sóvár hús nehéz dobogását,
szárnyát, amint a port veri.

A sorsangyalok vigyáznak az általuk áttelekesített lenti durva világra. „Sóvár hús nehéz dobogása”: a sár éledni, átfutódni kezd, egyelőre durván és mohón. „Szárny, amint a port veri”: felszállni kíván és lenn vergődik.

8. Párkányok fehér mosolya
pőreség izzó havában,
mozdulatlan bontakozásban:
zengő „mindig és soha”.

A 2. strófa motívuma tér itt vissza. A sorsangyalok szakadatlan ajándékozzák magukat a világnak, mint egy pőrere-vetkőzött nő; de mégis elérhetetlenek, külön-

maradók (bontakozásuk mozdulatlan, változatlan, mindig-egyforma). Ők „mindig” odaadják magukat és mégis „soha”.

9. Ó, a fakó föld iszonyú láza!
vázza száradó virága!
győzik a lázat ontani
tág tető láng-ormai,
égi öv örök világa!

A „mindig és soha” szomjaztatja az életet. Az élők a megkapottnak és megkaphatatlannak kettősségétől lázasak; láztól kivirulnak és láztól elhervadnak. Ez a láz a sorsangyaloktól árad az élet éveinek és világéveinek periódusaira; a sorsangyaloktól, kik változatlan-egyetlen-örök égi évben élnek.

10. Mélyén a ködös áradatnak
ütem bodrai rejlenek,
görccsös útnak rangot adnak.

Az 1. strófa motívuma. A sorsangyalok rangot, létjogot adnak a lenti sárnak, azáltal, hogy az ütem égi váltakozását viszik bele, az előző strófában említett lázas periódikusságot.

11. Tüzes gyík-fej füstöl a légben,
élő bőrön fény-habok;
száz kendő, kalap imbolyog
lángrózsák lehelletében.

A 3. és 6. strófa motívumainak vegyülése. A magasban a sorsangyalok gyík-lámpája, a mélyben az élők bőrén ragyog a lámpa fénye. Az élő-testek, a mulandó burkok („kendő, kalap”) groteszkül, tragikomikusan imbolyognak a sorsangyalok tüzeiben.

12. Menny betűi, csillagok
rezgő dajka-dalra kelnek:
zöld sűrűségben, mint halott,
hófehéren alszik a gyermek.

A sorsangyalok a sár-világból kifejlő lélek dajkái. A lélek a tenyészet szövevényében („zöld sűrűségben”) sápadtan, betegen alszik, s olyan, mintha halott volna. S ez a „hófehéren alvó gyermek”: Jézus, a minden emberben meglévő, halhatatlan isteni lélek. (...)”

Íme a tizenkét szakasz tartalmi magyarázata Weöres előadásában. Előttünk áll tehát a vers két szélső övezete: az egyikben feltárult a nyelvi anyag kibontakozása a szürrealista automatikus írásból, a spontán alaktalanságból, a másikban – evvel szinte szöges ellentétben – megmutatkozott minden kép, minden motívum szigorú determinációban működő allegorikus világa, mégpedig egy transzcendens és misztikus gondolatmenetre vonatkoztatva. A teljes spontaneitás és a tökéletesen zárt allegória-rendszer úgy viszonylik egymáshoz, mint a mértani körön két egymás mellett lévő pont: egyik oldalról a lehető legkisebb, a másikról a lehető legnagyobb távolság választja el őket egymástól. S ami kettőjük között van, az tulajdonképpen maga a vers. De a vers kísérlet volt, laboratóriumi munka, ahol a költő éppen az egymással hadakozó két elemet, a nyelvi spontaneitást és a tartalmilag tökéletesen tudatában is volt kísérletének merészségével, „tudom azt – írta Fülepnek –, hogy ha kísérletem nyaktörő, csak az én nyakam törik ki; s ha kísérletem eredményes, ez az eredmény mindenkié”. Az olvasóinak hasznára kísérletező, veszélyeket is vállaló költő önfeláldozó póza azonban nem lett volna méltó sem Weöres pózokat mindig kerülő lelki tulajdonságaihoz, sem a kísérlet jellegéhez, ezért levelét gúnyosan,

professzorát talán meg is botránkoztatva, vaskosságukban is kedves, játékos sorokkal zárta le: „Hogy a vers tartalma, a sors-hatalmakról való tanítás hogyan bújta bele az értelmetlen sorokba, s hogyan vált az egész vers gerincévé? ezt nem tudom. Ez a művészet csodája, hogy az ember sokkal nagyobb szarik, mint amekkora a seggén kifér. A művészet nyilván nem e világról való; az elemzés csak addig a ka-puig tudja nyomon kísérni, ahol az ismeretlen kezdődik.” (WEÖRES levelei III. 1.)

(A kiegyensúlyozódás és a daltorma) A sorsangyalok alkotómódja kétségtelen rokonságban volt a szürrealizmussal. Már Németh László is megjegyezte, hogy „Weöres lírájában ott ég az újkori kísérletezőkedv, amely századunk szürrealizmusát is létrehozta”. (Bori 1965, 69.) Költészetének szürrealista vonásait Bori Imre dolgozta fel legrészletesebben, megállapítva, hogy noha nem programos szürrealizmus az övé, „de költői pozícióit szürrealistának minősíthetjük mind a »költő«, mind szándéka, mind pedig az »eredmény« szempontjából is. S mi több: éppen Weöres Sándor versvilága az, amelyben ezek a szürrealistának nevezhető jegyek hiánytalanul, szintézisként vannak adva: költői »pre-állapotok«, »aranykor-vágyak«, ugyanakkor az »objektív« művészre jellemző distancionális formakezelés, a végletesen szubjektívnek egy végletesen »objektív«, a szerepjátszás változatait reveláló jellege az, ami Weöres Sándor költői »irányát« jellemzi.” (BORI 1970. 233.) Ha túlzásnak tartjuk is, hogy A teljesség felé tantételeitől kezdve az Orbis pictusig, és a Magyar etüdökig mindent a szürrealizmus bűvészkalapjából húzzunk elő, és még a szerepjátszóról tanúskodó versekben is a szürrealista automatizmus áradását gyanítsuk, mint Bori Imre, nem képzeljük azt sem, hogy Weöres lenne az a realizmust a szürrealizmussal tökéletesen elegyítő varázsló, akinek Szentkuthy Miklós állította be. (SZENTKUTHY 1947. 41–52.) Weöres költői fordulatában nem lehet és nem is szabad eltagadni a szürrealista vonásokat.

A Medúzával elkezdődött és az Elysiumban és A fogak tornácában tovább folytatott változás formái, költészettani összefüggésekben egy különös és egyéni szürrealista fordulatként értékelhető, ha az általános kategorizálás viszonyítási sémáit helyezzük előtérbe. A szürrealizmus körébe sorolta az automatikus írás, ami ettől kezdve újra és újra alkalmazott versírói eljárása maradt; az Elysiumban a már említetteken kívül még evvel az eljárással készült az archaikus töredékekre emlékeztető Áldozati táblák és a természeti mondák hangulatát sugárzó Patakmonda, mely szelíd mesévé old egy drámába, sőt tragédiába illő történetet. Az ősi mítoszok és transzeurópai kultikus énekek nyelvén megszólaló versek – A tavasz-ünnep előestéje és az Első emberpár – ugyancsak a költői fordulat stílusvívmányait gyarapították, és ha nyelvük és képszerkezetük távolabb volt is a szürrealizmustól, mint az előbb említetteké, a valósághoz viszonyított előadásszintjük mégis annak körébe vontak őket. Az Aphroditét megidéző Anadyomené a nyelv laza, önkényes logikájával, a szavaknak a szótári jelentésüktől való elszakításával, az Atlantis pedig emlékezés-láncával, asszociációival, álomszerű fátyolával utalt a szürrealizmusra.

Legszélsőséesebb kísérlete, az Eidolon a Magyarok 1947. januári számában jelent meg, s később csak a Tűzkiút lapjain kapott helyett Az áramlás szobra címmel.

nyugomozás siethez indul sietben ablakik
feje istenek árnyékszéke vágat
árnyékvillámszék nyers tündérhús csepeg

ló pusztá paripa sivatag
pulósztá sipavaritaga
forró arany zivatar

hideg fekete
kődhenger
kőfűrt gránitbora
párolog
szemcsés fekete sziklafüggöny
gőzölög

éj kert hold pad
 üres szívdobogás
 dobéjdob dobkerdob dobholddob dobpadding
 zöld homok kavics

lámpás madarak ablaksora
 folyton távozik

1947-ben nagy megütközést keltett ez a vers az olvasóközönség körében, sokan méltatlankodtak szokatlansága miatt, és szándékos bosszantásnak tartották, ha nem éppen szélhámoságként könyvelték el. Az Újholdban (Somogyi) Tóth Sándor foglalkozott vele, a Szivárvány hasábjain rendezett vitához pedig többek között Laczkó Géza, Pátzay Pál, Fodor József, Kassák Lajos és Zathureczky Ede szólt hozzá. Az *Eidolon* kettős kísérlet volt. Egyrészt a nyelvtani szabályok fellazításával, igék önkényes főnevesítésével és főnevek igésítésével, szavak szabálytalan összekapcsolásával folytatott teherpróbát, másrészt a sűrítő költői kifejezés filozófiai lehetőségeit próbálta ki, azt kérdezve, hogy meg lehet-e ragadni a mozgás lényegét mozdulatlan szavakkal és a mozgásról mint „ideabeli valóságról” készülhet-e megfelelő nyelvi másolat, eidolon.

De az új alkotásmódot és verstechnikát kikovácsoló fordulat legfőbb vonása nem a szélsőség, hanem az egyensúly volt; a sajátos szürrealizmus mindig magában hordta a szürrealizmus korlátozását, részleges visszavételét, és a vers mintegy megállt a Nyugat-nemzedékek által kimunkált képszerűségmódok és az *Eidolon*-szerű szélsőséges kísérletezés között, azokon túl, ezek előtt. A használhatóság gyakorlati elvéhez igazodó formáló elv maradt felül: a versíró technika már csaknem gépezetszerű rendszerességgel alakult úgy, hogy az indító energia egy túllenitő mozdulatot hozott létre, aztán a vers végső formába öntésének munkaszakaszában ez a mozdulat lefékeződött, megszelídült és átalakult. Ez történt az automatikus írás folyamatában, amire *A sorsangyalok* keletkezéstörténete szolgált példával. Az értelem nélküli hangcsoport a formálás során ahelyett, hogy még szétbontottabbá, szabálytalanabbá és korlátatlanabbá vált volna, visszafelé, az értelem és tartalom felé mozdult el, a formálással értelmet és tartalmat kapott. Weöres most sem szegődött kidolgozott ars poeticákkal rendelkező mozgalmak szolgálatába, s bár tudatos figyelemmel kísérte az új törekvéseket, a zenétől a képzőművészetig, a maga útját járta, és saját zászlaja alatt hajózott.

A költői fordulat e kiegyensúlyozott, korlátozott szürrealizmusának legjobban a rövid, egy-két oldalát meg nem haladó kompozíciók feleltek meg. Weöres kísérletezett hosszabb, terjedelmesebb műalkotásokkal is, köteteiben közreadott verses drámát (*Endymion, Drámatörredék*), és eposzfeldolgozást (*Gilgames*), de ezek a kevésbé sikerült művei közé tartoznak. A rövid kompozíciók között is legszebb verseit akkor a dal műfajában írta. Szorosan kapcsolódott evvel a korabeli magyar költészethez, mert sokan kísérleteztek akkor a dalforma megújításával: Darázs Endre, Juhász Ferenc, Kormos István, Nagy László és mások találtak szövetségesükre Weöres kísérleteiben, melyek során a sokágú műfaj legkülönbözőbb műnemeit végigpróbálta.

Az *Elysiumban* megjelent *Meghalni* Juhász Ferenc *Ezüst-* és *Mária*-típusú verseivel volt rokonságban, a kép az érzékelhető látvány fölé emelkedett és látomássá vált, hogy a vihar előtti pillanatot „határhelyezetté” növelje és az *Eidolonban* is kifejezett tartalmat, a mozdulatlan mozgást, a megdermedt fényt és ezen keresztül a keresett „létegyiség” eszméjét sugalmazza. A *Táncdal* és a hozzá hasonló halandzsaversek a tiszta zenei hangzás kísérletei voltak:

panyigai panyigai panyigai
 ü panyigai ü
 panyigai panyigai panyigai
 ü panyigai ü

kudora panyigai panyigai
 kudora ü
 panyigai kudora kudora
 panyigai ü

Itt az ellenállhatatlan erős ritmus zabolázta meg az értelmetlen hangcsoportot; ezek a dalok azonban csak a felszínen érintkeztek a szürrealista spontaneitással, a gyökerük távolabbra nyúlt, és hagyományukat a folklóron és a szekták ritusnyelvén át egészen a korakeresztény glosszolááiig nyomon lehet követni. (SCHÜTZ A. 1940. 163–196.) De már az effajta értelmetlen ritmikus hangcsoport is képes értelmes asz-szociációkat kelteni, a „panyigairól” eszünkbe juthat például az a Pönögei Kis Pál, akinek neve mögé Petőfi bújt el 1843-ban, hogy kiadja népies dalait. (HORVÁTH 1926. 68.) Még messzebb volt a szürrealista érintéstől *A fogak tornácában* közreadott *Búcsúzni*, ez a mesterien letisztult, már csaknem teljesen eszköztelen négysoros olyan volt, mintha egy kínai daloskönyvből vagy egy szentimentális-romantikus chanson-gyűjteményből került volna elő.

Öröktől szerettem minden szerelmet.
 Gyermekek ölében sirtam, mint a gyermek.
 Száraz kóró hajlok a téli rögre.
 Édes mindenem! elhagylak örökre.

A *vörös palást* ugyanitt jelent meg, megint más irányban folytatott kísérletről számolt be, és a *Háromrészes éneket* követve a zenei szerkezetek modellálását használta fel a születés és halál témájára szőtt versdallamokkal. Végül Weöres kísérletezett humoros, szatirikus, groteszk dalokkal is, ezek közül a legjobb, a *Relációk* (1947) csak *A hallgatás tornyában* került kötetbe.

A dal műfajában írt legszebb verse ebben a korszakban a *Tavaszi virradat* című hajnalköszöntő volt. A két szakaszos, tizennégy soros vers témája a hajnal, tartalma az ember és a természet viszonya, eszméje pedig az ember lelkében megteremtendő derűs harmónia.

Kakas kukorít, hajnal kivirít,
 a réti rigó dala röppen,
 arany-bívalyok gerince ragyog
 márvány-eres égi ködökben.
 Ma ládd: a himes föld, láng-habos ég
 csak láz-tünemény, csak híg buborék,
 széthull, tenyeredbe csöppen.

A lábadon itt topánka szorít:
 ez a föld! a gyökér-ölű erdő!
 a homlokodon kék pántlika fon:
 ez a menny! s fejedre tekergő!
 ágaz csak a szív, a kalitka-madár,
 kít féltésed vasrácsa bezár:
 ha elszáll, vissza sosem jó.

A tizennégy sor tökéletesen ötvözőtt egybe olyan távoli stílusokat, mint a harsány népdal, a komor mítosz és a kifinomultan stilizált rokokókó hangja. Szentkuthy Miklós már említett tanulmányában egyenesen remekműnek nevezte, Lengyel Balázs azt írta róla, hogy „a mindenség nagy összefoglalását képes két versszakban megidézni”. (LENGYEL B. 1948. 106.) Szentkuthy a kisgyermek vízióját, a Kalevala születését emlegette a vers derűs báját elemezve, Lengyel Balázs a felderengő „ős-virradat” képét csodálta. Ez a kis dal csakugyan összefoglalta Weöres kísérleteinek vívmányait: benne volt a minden hagyományt felölelő és mégis új nyelv, benne volt a tá-

volit és közelit egybevallantó új képszerkesztés, és benne volt a költő derűs élet-szemlélete, ami a mindennapi küzdelmek fölött, csillagmagasban jött létre.

A költészettani fordulatot megteremtő versek nem a tapasztalati valóság szintjén bontakoztak ki, hanem képzeleti szférában, fikciós szinten játszódtak, ha megannyi nagyszerű megfigyelést közöltek is, mint a *Tavaszi virradat*. A kifejezés szürrealista fordulata egy platonikus eszmét segített érvényesülni (TAMÁS A. 1979. 63.), a versek tematikai és tartalmi rétegein annak a Weöres első kötetei óta lényegében változatlan eszmének a sugarai törtek át, ami *A teljesség felé* eszményítő esztétikájában is megfogalmazódott. Hasadás, fájdalom, tépettség csak a jelenségvilágban van, a lényeg magasabb övezetében bontatlan egység uralkodik: amott a diszharmonia, itt a harmónia, ott a szétziláltság és háború, itt az összhang és béke, ott a részekre töredezettség, itt a hiánytalan egész az úr. A költőnek pedig az a dolga, hogy a harmónia ábrándját őrizze, a harmonikus életszemlélet eszményét sugározza tekintet nélkül arra, hogy a társadalmi valóság adott körülményei között megvalósítható-e. Az „ös-egész” volt ennek az eszmének a varázsszava azóta, hogy az *Anyámnak* című versében 1937-ben először leírta, s ez a szó lett Weöres eszményeinek és illúzióinak legfőbb szimbóluma, kimondatlanul is ott derengett verseiben, hűségesen és makacsul ismétlődött újra és újra. „A Szép parancsa: a teljes öröm” – fogalmazta meg ugyanezt hitvallással az *Anadyomenében*. Egyszerre volt ez az eszmény romantikus lelkiületű és ábrándos, és egyszerre volt esztétizáló, mert az ajánlott megoldást a szépség megvalósulásához kötötte, a művészet hatáskörébe iktatta. Nemcsak az ő költészetében nem volt új fejlemény ez a valóságnak nem elmozzó megragadására, hanem átpoétizálására törekvő ars poetica, de megjelent majdnem minden nagy történelmi és társadalmi változás idején az európai irodalomban, majd minden nagy értékválság és értékátalakulás korszakában megszólalt. Elődei voltak a nagy romantikusok, s hasonló törekvés hatotta át Novalis, Keats és a „földi menny” eszméjével viaskodó Vörösmarty nem egy költeményét is. (MARTINKÓ 1977. 172–221.)

A fordulathoz tartozó versek fölött mindig ez az egy eszme világított, mint a kísérletezés útvonalának iránymutató csillaga. A harmónia eszményének azonban megvolt az ára: a teljesség áhitójának éppen arról kellett lemondania, amire vágyakozott. A kísérletezés formai vívmányai pazar bőségben tobzódtak, de Weöres a téma és a tartalom tekintetében mintha kénytelen lett volna beérni a változatok körühatárolható csoportjával. Ha az Ingarden által meghatározott „ábrázolt tárgyaság” rétegét (önkényesen, nem általános érvénnyel) felbontjuk három rétegre, témára, tartalomra és eszmére, akkor azt kell mondani, hogy e versek az emberi élet legáltalánosabb alaphelyzeteiből (születés, szerelem, halál) vagy a természeti ismétlődések, napszakváltozások (alkony, hajnal) köréből merítették témájukat, a témában megragadott tartalom pedig legtöbbször polarításokra, kapcsolatokra és viszonylatokra vonatkozott (fenn-lenn, isten-ember, szellem-anyag, férfi-nő stb.). Amikor Weöres elhagyta ezeknek az általánosságoknak és elvontságoknak területét, akkor nem sikerültek a versei. Két irányban tért el a fordulathoz tartozó versek általános témáitól és tartalmaitól: személyes élmények megfogalmazásával és társadalmi-politikai témákkal.

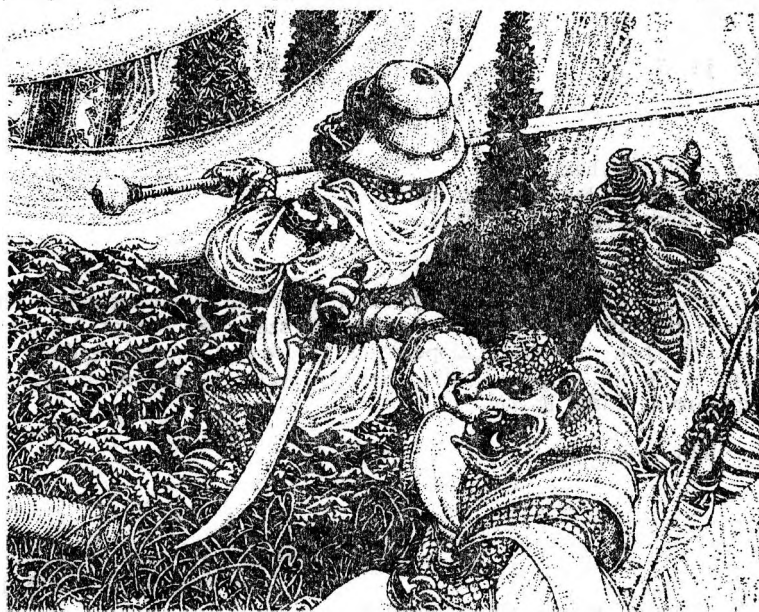
A személyes élményeket és benyomásokat megfogalmazó versekben – például *Naplójegyzet* (későbbi címén: *Derű*); *Háborús jegyzetek*, 1944; *Nyomor* (későbbi címén: *Ijedtség*), *Padlásablak* – az élmény esetlegességeken keresztül megnyilatkozó konkrétsága siklott ki a keze közül. A személyes réteg nem öltött sugalmazó erejű képi formát, hanem vagy egyszerűen elmesélte a versírása ösztönző lelkiállapotot, vagy tételszerűen összefoglalta őket. A legjobb ezek közül a *Padlásablak* című kis kétszakaszos vers volt, de ennek belső íve is rohamosan emelkedett az egyediségtől az általánossághoz és a második strófa már a szemlélődő egykedvűség típusos megjelenítésével fejeződött be. 1947-ben nemhiába írta egyik levelében Hamvasnak, hogy „vissza kell alázatoskodnia” az olyan egészen lélektelen témákhoz is, mint hogy bablevest evett ebédre, mert kísérleteiben kikovácsolt eszközei erre voltak legkevésbé alkalmasak. (WEÖRES levelei, IV. 3.) Igaz, költői hajlama és alkata is másfelé vitte.

Költői előrehaladásának, fordulatának fő sodrán kívül születtek társadalmi-poli-

तिकai versei is. Alig néhány tartozik ide: *A reménytelenség könyve, Magyar tanulság, XX. századi freskó* és az élménylírából ide is sorolható *Háborús jegyzetek, a Nyomor*. Az 1946-os *XX. századi freskó* kivételével mind 1944-ben keletkeztek, de mivel új köteteiben láttak napvilágot, mégpedig kivéve a *Háborús jegyzeteket*, mind *A fogak tornácában* jelent meg, az eszmei visszhangjuk és befogadói hatásuk kialakulásában szerepet játszó tartalmi viszonyítás nem eredetük, hanem megjelenésük idejét vette alapul. Annál is inkább, mivel noha ezek a versek a háborús megrázkódtatás testi és lelki szenvedéséből születtek, mégis messze sodródtak a korabeli magyar költészet hasonló témájú verseitől. Weöres következetesen érvényesítve *A teljesség felé* lételméleti tételeiben kifejtett gondolatait, a társadalmi megváltás tökéletes reménytelenségét hirdette, és akkor, amikor a romok felett legtöbbször a jövő lehetőségeinek zászlóit látták lengeni, ő egyedül az „Undor Angyalát” látta az égen, amint „fütyülve a romokra vize”. Amikor a magyar társadalom többsége épp a közös cselekvés erejében bízott, ő csak nevetséges felhőkakukkvari fontoskodást gyanított minden törekvésben.

Általánosító szavai éppen különös időszerűsítésnek hangzottak, s tévesztett eszméi, végletes tételei végletes anatómiát vontak egész költészetére. 1947-ben Rónay György a *Vigilia* hasábjain kétségbe vonta társadalmi jóhiszeműségét (RÓNAY Gy. 1947. 501.), Szigeti József pedig egy szenvedélyes sodrú kritikában vádiratszerűen olvasta rá a *Forum* lapjairól, hogy „a reménytelenség világának szociális-politikai alapja nála: a magyar reakció”. (SZIGETI 1959. 220.) Ebben az ítéletben e verseknek nem a tényleges összefüggése, de valóságos korabeli hatása tükröződött: csakugyan nem támogatták akkor az ország demokratikus átalakulását. És bármennyire periférikus szerepet töltöttek is be Weöres nagy távlatokra nyitott költészetében, és e költészet átalakulása bármennyire a kozmikus harmóniát hirdető esztétikájának és nem a világot tökéletesen kilátástalannak tekintő léttanának jegyében játszódott le, Weöres ezzel a minősítési lappal lépett át a fordulat évét követő korszakba.

(Folytatjuk)

A HELYÉT KERESŐ NEMZEDÉK

Weöres Sándor levelei Takáts Gyulához

III.

35.

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor,
gazdasága, Csönge, Vas megye

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Fonyód, Sándortelep (Somogy m.)

Kedves Gyuszikám,
köszönöm leveledet. Örülök, hogy jól érezted Magad Csöngén és hogy kőszegi
utad primán sikerült. Ne haragudj, hogy itt-tartózkodásod ideje alatt nem gondos-
kodhattam Számodra külön szórakozásokról; de újabban méginkább elátalkodott
fészék lett ez a Csönge, mint azelőtt volt, már alig-alig van itt fiatalság; a nőnemű
fiatalság meg egészen szétzilálódott innen.

Hálistennek, én most nem nélkülözöm a szórakozást: nyakig belefagytam a
disszertációmbe. Az első fejezet már kész, a többi tán majd gyorsabban fog menni.

Szüleim üdvözeiteket küldik. Édesanyádnak és Babának kézcsók, Édesapád-
nak tiszteletemet küldöm. Örülök, hogy a rádióban szerepelsz; gratulálok és meg
fogom hallgatni a fölolvast. Kedves Mindnyájatoknak kellemes nyaralást kíván
és ölel barátod

W. Sanyi

Csőnge, 1938. júl. 3.

36.

(Képeslap)

(Szombathely, Székesegyház)

Nagys. dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Budapest VIII., Népszínház u. 22. III. 3.

Kedves Gyuszikám,
köszönöm soraidat és értesítéset. Örömmel vállalom a békéscsabai szereplést,
de útiköltség-megtérítés mellett. Jó volna, ha a szereplés pontos időpontját már
most megírhatnád, hogy a kívánt időpontban ne legyen semmi akadály. Most át-
utazóban vagyok Pécsre, onnan küldök Neked levelet is egy más ügyben, és új
címetem is megírom. Addig is ölel

Weöres Sanyi.

Szombathely 1938. szept. 17.

37.

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor,
Pécs, Aranyhajó szálló, Király u.

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Budapest, VIII., Népszínház u. 22, III. 3.

Kedves Gyuszikám,
Pécsről írok. Címem: Aranyhajó szálló, Király ucca. Csak félhónapra utaztam be, megmutatni Nagy Józsefnek a disszertációm elkészült részét és kérvényezni a jogi félévem beszámítását.

Itt küldöm minden kommentár nélkül Reményi József³⁴ kártyáját. Úgy emlékszem, fölirtad a címét; jó volna, ha írnál neki. – Szeretném, ha a Janus Pannonius társaság szerepeltetne. Küldd el valamelyik kötetedet, vagy mindakettőt Lovász Pál címére (Pécs, O.T.I.-épület, Munkácsy u.); ő a társaság főtítkára és vezetője. Ha eljöhethnél Pécsre, elvinnék hozzá, kedves és művészet-szerető ember.

Még egyszer is köszönöm értesítésedet a békéscsabai tervről; remélem megkaptad Szombathelyről küldött lapomat, válaszomat. Kérlek, értesíts ezzel kapcsolatban a továbbiakról.

Most a Pannoniában ülök egyedül és skribálok. Az előbb egy kollégám kívánságára kutyafuttában összeütöttem egy lányiskolai magyar dolgozatot; nehezen ment, mert olyan száraz a fejem, mint a szecska.

Hogy megy a dolgod Pesten? Ha van rá kedved, időd, pénzed, látogass meg itt Pécsen, még ameddig itt vagyok. Vagyis a napokban. Aztán jön a háború és a fene tudja, hová sodródunk. (Valószínűleg a békéscsabai terv is kútba esik emiatt).

A pesti cimborákat sokszor ölelem. Írj minél előbb; és ha lehet, gyere. Ölel barátod

Sanyi

Pécs, 1938. szept. 21.

38.

(Levelezőlap)

(feladó): Weöres S., Pécs, Aranyhajó szálló

Nagyságos dr. Takáts Gyula író úrnak, tanár
Budapest VIII., Népszínház u. 22. IV. 3.

Kedves Gyuszikám,
ne haragudj, hogy csak most írhatok. Tatay Sanyinak is fogok írni a napokban. – Reményi címe: dr. Joseph Reményi, Professor of University. 10321. Ashburg Avenue, Cleveland, Ohio. U.S.A. Már csak néhány napig vagyok Pécsen. Értesítésedet Csöngére várom. Lovász Pál, mint Horváth Tibor archeologustól hallom, Horváth-tal együtt Téged óhajtott szerepeltetni a Janus P. Társaság legközelebbi ülésén. – Ölel komád

Sanyi.

Pécs, 1938. okt. 7.

39.

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor gazdasága
Csönge, Vas megye

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Budapest II., Hunyadi J. út 4–8. III. 11.
Tatay Sándor úr címén

Kedves Gyuszikám,
köszönöm leveledet, nem baj, hogy a békéscsabai szereplés ügye késik; bár csak minden késésre ilyen szerencsés és kellemes ok lenne, mint erre. Bizom benne, hogy még Ruszinszkoval is fejbédobnak bennünket és emiatt a békéscsabai est még néhány hónapot fog késni; bár csak úgy lenne. – Azt hiszem, lényegesen és előnyösen változni fog ez a rohadt és nyomott magyar élet. Akik most 5–10 évesek, el se tudják képzelni majdha megnőnek, hogy mi milyen nyomasztó és mindentmegfajító körülmények közt töltöttük az ifjúságunkat,

Gratulálok a „Nyugat”-beli versed megjelenéséhez. Vannak sokkal jobb verseid is; furcsa, hogy éppen ezt közölték. De az a fő, hogy megtört a jég a Nyugaton. Biztos vagyok benne, hogy most már minden nehézség nélkül elhelyezhetsz náluk félevenként legalább 3–4 verset, azonkívül cikket, novellát.

Nagy József meg volt elégedve az értekezésemmel, illetve annak elkészült részével. Mert még csak a harmada van készen, vagy annyi se. A jó ég a megmondhatója, hogy mikorra készülök el vele. – Fülep ellenben nagyon leszólta. Igaza lehet, mert igen tökéletlen prózáiról vagyok. Tudományos prózához pedig egyáltalán nem konyitok.

Tatay Sanyit szeretettel ölelem. Együtt laktok? Nőzzetek minél többet, igyatok minél kevesebbet és írjatok nekem is. És írjatok verset, novellát, mifénét; dolgozatokat! Valószínűleg sokkal több érvényesülési lehetőség és megtermékenyítő erő lesz a nemsokára felfrissülő magyar életben, mint az eddigiben.

Mindkettőtöket sokszor ölel

Sanyi.

Csönge, 1938. nov. 13.

40.

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor
Csönge, Vas megye

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Kaposvár, Kováts S. u. 9.

Kedves Gyuszikám!

Köszönöm leveledet. Ne haragudj, hogy sokféle levelezésem miatt, ami most a könyvemmel kapcsolatban adódik,³⁵ csak most írhatok. – Mint látom, visszahúrcolkodtál Kaposvárra. Nem tetszett a pesti élet?

Éppen ma kaptam meg a januári Kelet Népét, olvastam benne négy szép versedet. Nekem különösen a „Nagyapám” című tetszik, amit már kéziratban is olvastam.

Ami a könyvem kék betűit illeti, lehet, hogy igazad van; nem én választottam így, de nekem nem ellenszenves. Jobban bosszantanak a vaskos sajtóhibák. – Vas könyve,³⁶ azt hiszem, nagy fejlődést jelez. Kíváncsi vagyok a kritikára, amit a K. N.-be írsz róla.

A Janus Pannonius Társaság adta ki ezt a könyvemet. Ő fizette a nyomdát (400 P.), nekem nem fizet, de nem is kívánhatnám, mert az árat se tudja behozni: 100 példányt adott honoráriumképpen.

Csöndesen éldegélek, disszertációm pang. Verset se igen írok; kedélyállapotom lanya, időnként némi tengeribetegség-szerű hullámzással. – Okosan teszed, hogy angolt tanulsz. Te legalább csinálsz valamit. Ajánlom figyelmedbe a modern amerikai költőket: Carl Sandburg, Robinson Jeffers, T. S. Eliot, Ezra Pound stb. Olvasd őket eredetiben. Az angol Walter de la Mare-t különösen ajánlhatom; végtelenül hangulatos, csöndes-finom költő; ugyanilyen Norah Nisbet (ennek egyszer gratuláltam, nem írtam címemet a levelemre, mégis válaszolt, ilyen az udvarias angol).

Édesanyádnak, s Babának kézcsók. Édesapádnak tiszteletemet küldöm, Emilt ölelem. Minden jót, írj sokat és szépet, ölel barátod,

Sanyi

Csönge, 1939. jan. 20,

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor
Csöngye, Vas megye

Nagyságos dr. Takáts Gyula és mr. Tatay Sándor
író uraknak
(Hol íróknak, hol uraknak)
Budapest II., Hunyadi J. u. 4. III. 11.
Utána Kaposvár, Kováts Sebestyén u. 9.

Kedves Gyuszikám!

Köszönöm levlapodat és értesítéset a Turul antológia-tervéről. Majd küldök egy verset Betnár címére. És én is értesítlek egy hasonszórú ügyről: Sásdi írt, hogy kiadják a pécsi vonatkozású írók gyűjteményét; lesz benne egy-egy írótól 3–4 vers, vagy egy novella vagy tanulmány. Kért tőlem három verset és megbízott, hogy Téged is értesitselek és kérjek Tőled kéziratot. Akár versek, akár novella lehet. Eddig a következők küldtek közölnivalót a gyűjtemény számára: Babits, Várkonyi, Grandpierre, Dénes Gizella, Sásdi, Babay meg én. Előreláthatólag ügyes kiadvány lesz, érdemes résztvenni benne. Küldj minél előbb írást a következő címre:

Sásdi Sándor, Pécs, Pécsi Napló szerkesztősége

Ölel Sanyi

A levél itt fejreállítva így folytatódik a lap aljáról:

Kedves Sanyikám!

Köszönöm kedves dicséretedet, amit a „Vár”-ba írtál rólam. És gratulálok szép novelládhoz, amit a Magyarországon olvastam, a pék és kéményseprő kísértetjársáról. Nagyon szép stílussal írtad, nagyszerű kifejezések vannak benne. Boccaccio írt efféléket, mikor nem volt éppen pornográf kedvében. Mi újság? Mit manipuláltok Gyuszival ott kettesben Pest városában, hirdetve a decentralizáció szükségességét? Én most ki vagyok kapcsolva a világból, mint egy villámütött telefon; olyan odaadással és teljes kikapcsolódással készülök a doktorálásomra, mintha nem is én volnék, hanem egy másik. Csöngén semmi újság; Weber szervezi a helybeli nyilásokat, Hutter Sanyi kurizál a hangyás-kisasszonynak, persze nem túlságos sikerrel. Még arról tudatlak, hogy Sásdi írt, (itt a levél újra megfordítva a T. Gy-nek címzett 3. sortól folytatódik a fenti közlés szerint, de már Tatay Sándornak). A levél szélén Tatay Sándor írásával ez áll:

K. Gyuszikám! Sanyi zseniális levelét ugyanilyen zsenialitással továbbítom. – Örülünk, hogy szerencsésen megérkezettél. Nem mondhatom, hogy nagyon dühöng nálunk az egészség. – Etty³⁷ sokat emleget. Én ma voltam először hivatalba 8-¹/₄-ig – elég döglesztő. – Kézcsók és ölelés szeretettel:

Sanyi

A levél hátlapján kézírással:

Ez a doktori disszertációmnak egy kihagyott részlete, amit levélpapírnak fölhasználtam.

Prózáírás és verselés

Egyes dolgok közt teljes-érvényű határ van, mások annyira egybemosódnak, hogy csak önkényesen különíthetjük őket. Nem vonhatunk végleges-érvényű határt a műalkotások és kontármunkák közé. Ellenben a művészet fő csoportjai, fizikai tulajdonságaik különbsége által, egymástól élesen elkülönülnek. Bármennyire „festői” lehet egy zenemű, bármennyire „novellisztikus” lehet egy relief: hogy melyik művészet-ágba tartozik, ezt nem a szellemi, hanem a materiális tulajdonságok döntenek el, mégpedig nyilvánvalóan és vitathatatlanul. Keverék-műveknél – ilyen pl. az opera, vagy a finom-tipográfiájú könyv – könnyen és pontosan megállapíthatjuk, mi tartozik az egyik művészet keretébe és mi a másikba, harmadikba. De minden művészet-ágnak van egy gyakorlati megfelelője, mellyel egyfajta a materiális tulajdonságai: a képzőművészettel egyfajta fizikumú a szemléltető ábra, a mozgás-művészettel a járás-kelés, a zenével a sípjel, a szépirodalommal a pusztá gondolat-

közlés szóban vagy írásban. Az egyes művészetek és gyakorlati megfelelőik közt nem vonható éles határ.

Ha egy festményt nézünk, magát a művet látjuk; ha zenét hallgatunk, magát a művet halljuk. Ha a zenét látással érzékeljük (Kottát olvasunk): nem a művet látjuk, csak annak jegyeit. És az irodalmi teljesítmény sose „maga a mű”, csak annak jegyei, miket bármelyik érzékszervvel fölfoghatunk: látással, hallással, tapintással (gondoljunk a vakok domború-írású könyveire), szaglással és ízleléssel (hiszen semmi akadálya sem volna illat- és íz-ábécé összeállításának). Bármelyik érzékszervünk egyenlő érvénnyel közvetítheti agyunkba az irodalmi mű jegyeit; de csakis a jegyeit, melyek megfejtését az értelem végzi. Ahogy a zene a hang művészete, a festészet, tánc, stb. a látvány művészete: azonképpen a *szépirodalom a gondolat művészete*. (Ami persze nem jelenti, hogy a szépirodalom ne... Itt megszakad a fogalmazás.

42.

(Levél)

(Feladó): Weöres Sándor,
Pécs, Mór u. 5.

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Munkács, Állami Gimnázium

Öreg Gyuszikám!

Pécsett vagyok és Lovász Pali³⁸ bácsi megbízásából írok. Ő most Visegrádon van szanatóriumban; gyomorbajjal vesződik; ezért engem bízott meg néhány Janus Pannonius Társaság-beli ügy elintézésével.

A Janus társaság örömmel beleegyezik, hogy könyveden mint kiadó szerepeljen. Mellékeltlen küldöm a társaság két szignetjét, a kisebbet és nagyobbát: válassz, amelyik jobban illik a könyvedre, külalak szempontjából. – Lovász Pali bácsi arra kér, hogy amennyiben köteted a Janus cégére alatt jelenik meg, értesíts bennünket, hogy köteted milyen külalakú lesz, mekkora, stb. – Remélhetőleg a társaság valamelyes pénzbeli támogatást is tud nyújtani az új kötetedhez; 50 P.-nél többet aligha, de sajnos egyelőre ez se biztos. Erről nemsokára értesít majd valamelyikünk. – Mikorra lesz meg a harmadik köteted?³⁹ írd meg minél előbb.

A Janus Pannonius társaság évente kiad három könyvet, a tagok illetmény-kötetét. Ezeknek a könyveknek összes költségét fedezi és a szerzőnek 100 tisztelet-példányt ad honorárium gyanánt. Most Holler Bandi⁴⁰ Verhaeren-fordításkötete lesz az illetmény, karácsonykor pedig Várkonyitól „Platon regéje”; 1940 húsvét-jára még nincs program. Ha jóelőre jelentkezél és lesz kiadni-való elegendő írásod (akár próza, akár vers,) sorra kerülhetnél jövőre.

Erősen éjjel után, kábult fejjel írom ezt a levelet; de azért talán sikerült világosan kifejezni a dolgokat. – Most Holler Bandinál lakom néhány napig (Mór u. 5.) aztán utazom haza Csöngére, alighanem június 2-án vagy 3-án. Kérlek, írd postafordultával a pécsi címre (Mór ucca 5 – most látom, hogy már másodszor írom ide a címet; no nem baj); ha rögtön válaszolsz, még megkapom. – Azért jöttem Pécsre, hogy időközben elkészült doktori disszertációmát Nagy professzornak átadjam. Alighanem közli a „Pannonia”⁴¹ folyóiratban. Doktorálni, sajnos már csak ősz-szel tudok.

Mi újság Munkácson? – Igen álmosan, de régi szeretettel ölel barátod

Sanyi

Pécs, 1939. máj. 25.

Lovász Pali bácsi és Holler Bandi ölelnek.

43.

(Képeslap) Kazán-szoros.

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író

Munkács, Állami gimnázium.

Kedves Gyuszikám,
köszönöm érdekes munkácsi⁴² soraidat. Irigyellek, hogy ilyen szép helyen kaptál hivatást. Ha lehet, majd meglátogatlak ottan. Furcsa érzés, hogy Munkács Magyarországon van; mintha álmodna az ember. – Ölel Sanyi
1939. márc. 29.

44.

(Képeslap) Lugos. Temes hid.

Nagys. dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író

Munkács, Áll. Gimnázium vagy: Kaposvár, Kováts S. u. 9.

Kedves Gyuszikám!

Mennyire van a köteted? Néhány napig Pesten leszek, jún. 21-től tán 26-ig; nem jössz föl véletlenül? Tiednek kézsók. Ölel

Sanyi

Csöngé, 1939. jún. 15.

45.

(Levél)

(Feladó): Alexandros Ruber et
Huitzilopochtli Nándor üao
Pavloff Ivanovits⁴³
Csöngé, Vas megye

Takáts Gyula író

Fonyód (vagy: Kaposvár, Kováts Sebestyén Gy. u. 9.

Folia Savariensia

Vasi Szemle

Szombathely, 1939. júl. 6.

Kedves Gyuszikám!

Köszönöm kedves lapodat. A dunántúli anthologia válogatását véres harcok közepette hármában véghez vittük. Tőled egyelőre 10 verset vettünk: „Kút”, „Szülőföldem”, „A pécsi Flórián kocsmában”, „Somogyi tavasz”, „Vén halász”, „Zselici kanász”, „frói titok”, „Magányosan”, „Nagyapám” és „Nyár falun”. Remélhetőleg még 2 versedet felvehetjük; kérlek írd meg, melyek legyenek azok.

Sajnos a hármas összejövetel már végetért, holnap utaznak. Remélem, hamarosan látlak és majd többet lehetünk együtt, mint múltkor Pesten.

A viszontlátásig is sokszor ölel haverod

Weöres Sanyi

Csöngé, 1939. júl. 6.

U. i.: Kérlek, Holler Bandiról illetve a Verhaeren fordításról Te írd a Nyugatba és lehetőleg másfelé is.

Kedves Gyuszim!

Itt vagyunk a csöngői Tuszkulánumban és immár harmadik napja dolgozunk a dunántúli lírai antologia anyagának összeválogatásán, részben az eddig összegyűjtött szemelvényekből, részben a kötetek „helyszíni” áttanulmányozásával. – Persze a munka pihenő óráiban szép séták, kellemes eszmecserek és mókázások esnek. Téged is sokszor emlegetünk. Reméljük, meg leszel elégedve választékunkkal.

Kellemes nyári pihenést és gazdag termést kívánva szeretettel ölel:

Pável Guszti

K. Gyuszi!

Nagyon örülök, hogy az ementhali antologia kereteiben találkozhattam Veled (szellemileg), úgy érezzük, hogy jó eredménnyel. Szeretettel ölel a viszontlátásig

Nándor

U. i. Köszönöm a Májust, a Nyugatba és a pécsi lapokba fogok írni róla, ha nincs kifogásod.

(Feladó): Weöres Sándor,
Csönge, Vas megye

(Levél)

Nagyságos dr. Takáts Gyula tanár úrnak, író
Fonyód, Takáts-villa

Kedves Gyuszikám!

köszönöm leveledet és a vers-válogatáshoz való hozzászólásodat. A „Borozgatás” tényleg nagyon szép vers; valahogy elkerülte a figyelmünket, köszönöm, hogy figyelemzettél rá. – Az „Őszköszöntő”-ben csak az suta egy kicsit, hogy „de ez idő elmúlt már, akár az idei nyár s nemsokára itt van az ősz”; különben az is jó vers volna. Nem lenne jobb a „Sóhaj”-t venni az „Őszköszöntő” helyett? Várkonyinak is a „Sóhaj” jobban tetszhetett, mert egy kampóval megjelölte.

Nándor cikkét beküldtem a Nyugatnak; minthogy nem tudom, hogy ott közlik-e, lemásoltam, hogy a cikk el ne kallódjék és esetleg máshová beküldhető legyen. De reméljük, közölni fogják; elvégre jobban megírt bírálatot úgyse pipáltak. A másolatot mellékelten küldöm; kérlek tedd el és értesíts, hogy megkaptad-e.

Az „Őszköszöntő” idézett három során nem tudnál valahogy változtatni? Az anthológiába Tőled 12 vers kerül, legtöbb költőtől, 10, a gyenge költőktől három-négy, vagy egy-kettő. Lesz benne kb. 80 poéta, de gyenge versek nem jutnak bele; a legrosszabb költőktől is akad egy-két jó vers.

Tanulok a doktorálásra és még lötytyedtebb vagyok, mint rendesen. Hogy mikor doktorálok, még nem tudom pontosan, de igyekszem mennél előbb túllenni rajta.

Tieidnek kézcsók és üdv. Ölel gurgulyád,

hazafi Weöres Sándor
nemzeti-, nép- és műköltő

Csönge, 1939. júl. 17.

Tiszteltetem a fosógémekeket a Kisbalatonon.

[Melléklet: Várkonyi Nándor cikke (kézírásos másolatban). Takáts Gyula: Május. Versek. A Janus Pannonius Társaság kiadása, Pécs, 1939.]

JEGYZETEK A LEVELEKHEZ

34. Reményi József (1891–1956) Pozsonyból származó író, irodalomtörténész, műfordító, szerkesztő Clevelandban, majd ott egyetemi tanár. Angol nyelvű könyveivel Amerikában a magyar irodalmat népszerűsítette. 35. „A teremtés dicsérete” Pécs, 1938. 36. „Menekülő Múza”. Kelet Népe, 199. 2. 131–132. 37. Etty, Tatay Sándor nővére. 38. Lovász Pál (1896–1978) költő, a Janus P. Társaság főtájkára és a Sorsunk társszerkesztője és szervezője. 39. „Május” c. verskötetemről van szó, amely mint a Janus Pannonius Társaság kiadása jelent meg. Pécs, 1939. 40. Holler András – később Bajcsára magyarosított, Francia-magyar szakot végzett a pécsi bölcsészkaron. Egyetemi baráti körünk színes művészegyenisége volt. NSZK-ban él. Költő, műfordító, kritikus, grafikus. 41. „Pannónia” 1935–43 között jelent meg. A pécsi egyetem humán tudományokkal foglalkozó folyóirata volt. 42. 1939–40-ben a munkácsi „Árpád Fejedelem Gimnázium” tanára voltam. 43. A feladó Weöres, Várkonyi és Pável rögtönzött humoros álneve.

(Folytatjuk)

MŰVÉSZET MINT MEGVÁLTÁS

– Balassa Péter: *A színeváltozás* –

(seregszemle)

Ne raboljuk az időt, a papirost, az olvasó türelmét. Ne raboljuk se álszerénységgel, se „dekázással”. Balassa Péter könyve – *A színeváltozás* – kivételes könyv, rendkívüli teljesítmény. Olyan író írta, kibén egyszerre adottak a kritikus hivatás legritkább erényei: az elméleti gondolkodás és az érzéki megelevenítés egyidejű kreativitása, a legteljesebb magamegmutatás és legmagasabbra törő szakmai-erkölcsi felelősségtudat. Mindezen az sem változtatna sokat, ha én személy szerint nem értenék egyet az ítéleteivel, de hát nem erről van szó persze... Nem éppen utolsó azon sem elgondolkozni, hogyan tudott ilyen különleges tehetség kilombosodni, milyen erők táplálták, miféle hit vonzásai vezették – ekkora szárazság idején. Mert ha a kritikus művész – és ez esetben az! –, akkor *A színeváltozás* egy nagyon intellektuális (vagyis: gondolatai érzelmeit mélyen átélő) publikum számára bizonyára *bildungsromannak*, nevelődési regénynek is olvasható. A tényeknél maradva (a szerző nagyon is szereti a pontos leltárt, szabatos leírást, a számbavételt, vagy kivált: enumerációt): a könyv két részből áll: elől egy kétszáz lapos Flaubert-monográfia – quod erat demonstrandum – sokirányú és hihetetlenül alapos (már: pedáns) *esztétikai* elemzések kereszttüzebe állított egy bizonyos paradigma, mint tárgy és ürügy: a régiből újba forduló művészet bizonyítható és bizonyított, föllelhető tüneteivel, s még inkább tünetegyütteseivel. Roppant szakmai apparátussal dolgozó, tárgyyszerű munka, jellegzetesen fiatalos célkitűzéssel, abban is, hogy kísérlet az esztétikára mint szigorú tudományra, s abban is, hogy erőmutatvány. Némileg nagy-képű tanulmány tehát (ne értsük félre: van neki mire!), amelyből később néhány elhamarkodott vagy túlzó absztrakció annak rendje-módja szerint vissza is vonatik, sok minden pedig a már más erőterben módosul. De már itt sem ez a lényeg, hanem a megközelítés, a gondolkodás és a „creativ applicatio” originalitása, még szembe-tűnőbben a küzdelem a módszerekért, melyekkel (még vagy már) felidézhető egy megváltozott viszony *élménye* a világhoz. A könyv második fele aztán „live”, élő adás, kilépés a laboratóriumból, próba és szembesülés a legújabb magyar prózával illetve kultúrateremtő esélyeivel. Hogy az a fogalmi háló, netán „grammatikai tér”, ami a szerző maga – eleven közegben, egy történelmi jelen-pillanatban bizonyítsa érzékenységet és életképességet, s azonosulva, egybelobbanva az általa kiválasztott (vagy: az őt kiválasztó) művekkel; hagyja, hogy e „formák mint magatartások” őt is egyre végérvényesebben megteremtsék: formaként és magatartásként. Esszéin tűnődve a sors különös kegyeltjének kell őt tartanunk, akinek a magyar kritikában való fellépésével egyeztetve játszódik a magyar próza mindezidáig legradikálisabb fordulata; olyannyira, hogy könyvének ez a hangsúlyosabb része rögtön átfogó értékeléssel kezdődhet: „megújuló prózánkról”. Melyet aztán itt is a kifejtés, a mozdulatok kitapogatása, a művészet tettenérése követ: Örkény, Ottlik, Mészöly Miklós, Tandori, Nádas, Pályi András, Bereményi, Esterházy és Kornis Mihály műveinek elemző értékelésében mutatva fel az önmagával megtalált azonosság valóságos – kitarított-kimerevített – kegyelmi pillanatait, s bennük és velük egy ideig látenszen, diszkrétumokban rejtőzködő prózahagyomány visszavonhatatlan pozíció- és térnyerését: a helyzetét immár előítéletmentesen reflektálni akaró önismeret öntudatát. A könyvet „művészetfilozófiai töredék”-nek nevezett kisesszéivel zárja be, méltóképpen, mert benne tanulságait összegezve is előrenéz, a gondolkodás (és önértés) új, még merészebb arányait vázolja-sejteti: további távlatokat.

(a színeváltozás)

Még mindig kívülről: Balassát olvasva a kritikus kritikusa több okból is tartósan zavarban van. Már az első szó – a könyvcím – zavarba ejti: a *színeváltozás* a katolikus Szentírás szava, a protestáns Bibliák megdicsőülésnek nevezik a döntő pillanatot, melyről a szinoptikus evangéliumok egybehangzóan tudósítanak, mikor is Jézus először jelentve későbbi szenvedéseit – azt, hogy a feltámadás dicsőségéhez *szükséges* a szenvedésen és a halálon történő átmenetel –, megkapja három tanítványa jelenlétében az isteni megerősítést: „Ott színében elváltozott előttük. Arca ragyogott, mint a nap, ruhája pedig tündökölt, mint a fény” (Máté 17;2). Ez a sokértelmű allegória nyomatékositja egyben a pár sorral korábban elhangzott messiási kinyilatkoztatást: „Aki meg akarja menteni életét, elveszíti azt, de aki érettem elveszíti életét, megtalálja azt”. (Uo. 16;25) Idéznem kellett az evangéliumot, mert nemcsak címet, hanem kulcsot is ad a könyvhöz, szemléletéhez, módszeréhez, „üzenetéhez” egyaránt. Az üzenet ennyi: a művészetnek csakis akkor van reménye az újjászületésre, ha maradéktalanul végigjárja a passiót. Azzal, hogy Balassa a saját területére vonatkoztatja a metaforát, s az esztétika, az írásművészet, s még szűkebben a próza korszakos változását általa értelmezi: voltaképpen rendkívül erős kohéziót, különös egységet teremt az írások között. Mondhatnám: a kettőségek egységét, a paradox együttállások rendjét bontja ki, mintha végig ugyanarról az eseményről – felfedezésről – írná a kommentárjait, de mindig másfelől; az *ugyanazt* folyvást új és új megtestesüléseiben mutatja be. Művészetszemléletének meghatározó előfeltevése a „forma és világkép kettős kötésének” a paradoxona, s hogy „az erről a paradoxonról szóló nyelv: a műalkotás nyelve” (427). Ugyanez a műértelmezésben mint tárgy és módszer logikailag feloldhatatlan ellentmondása jelentkezik: a kritikus kettős kötése az, hogy „*elválaszt, miközben elfogad*”. Engedj el, és láncold magadhoz, hogy önmagam lehessenek, a Harmadik” (429). Valamiképpen tehát a kritikának is műalkotással kell válnia, mégis úgy, hogy elvégezze közben tárgya *közvetítésének* nem könnyű feladatát. „Az elemzés céljában bennefoglaltatik... – írja másutt – a műalkotás és a befogadás közötti szakadék meghazudtolása, felfüggesztése, legalábbis az elemzés, a megértés idejére. Amikor már nincs többé egyezményes jelrendszer mű és befogadás között, akkor a fordító, az interpretáló szerepét teljes kultúrkritikai és pedagógiai komolysággal, súllyal az elemző esztétikának kell átvennie” (37). A kritikusnak tehát, ha következetes, mindegyre a lehetetlent kell megkísértenie, mert nem az a dolga, hogy a művet birtokba vegye és magáévá tegye, hanem az, hogy (kedves szavával) *per sona* legyen, hangon át közlés. Olyan személy – *Persona* –, kinek a mű szolgálatában előbb meg kell szüntetnie, hogy azután megtalálhassa benne önmagát. Balassa Péter következetes kritikus, ezért sem szabadulhatok az érzéstől, hogy minden vállalkozása egyben személyes passiója és látványosság is, heroikusan komoly, mégis színpadra vitt emésztő küzdelem, amely pedagógiai célzattal is igazi vértől iszamós. Önszántából feszül a keresztre, hogy a művekben meghalva támadjon majd fel a harmadik napon – példamutató hatásosan. Balassa esszéi hihetetlenül intellektuális, már-már önveszélyesen túlgondolt írások, elvontságuk azonban nem cél, hanem sokkal inkább a szemérem kitarulkozást ellenpontoszó, védekező gesztusa. Elemzéseit sohasem valaminő tétel, gondolat, világkép kifejtését óhajtják elsősorban, nem célratörőek, minden leíró, leltározó, rendszerező tárgyilagosságukkal együtt is valójában lezárhatatlan improvizációk; fogalmaikkal sem megragadni és meghatározni akarnak, hanem *érzékeltetni*. Ahogy a magatartásban, úgy a stílusban is uralkodó formaelve ez a paradoxitás: legabsztraktabb kategóriái is egyszerre provokálják az ést és az érzékeket, elméleti fejtegetései is metaforikusan, sokszorosan elmélyíthetők. Példát bárhonnán kiragadhatok: „A Termelési-regény – írja Esterházy kapcsán – eredetileg is perverzió volt... a győzelem és dics chiliazmusának vérveritokes reszelős himnusza, hogy feledtesse a tényeket...” (385). Végül is a legfontosabb dolgok mindig definiálhatatlanok, mert nem racionalitásunkhoz, de mindenkor teljes személyiségünkhez szólnak. Így lehet beszédes a hiány, s lehet minden másnál többet mondó – lényegre törő – egy zaklatott hasonlat, trópus, inverzió. Balassa nyelve zsúfolt,

számtalan asszociációs lehetőséget görgető, polivalens nyelv, elméleti és lírai, szakrális és profán; mindenesetre olyan, amely (szintén Esterházyról írja, de őrá is érvényes) „nemcsak a már meglevő, hanem a *lehetséges* konszenzusra is épít” (388), arra, amit létével létrehoz, megteremtteni remél. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a műalkotásban az elemző önmaga életproblémáira ismer, olyannyira, hogy már-már a kémiai kötések szintjén forr össze vele, de arról is, hogy mondandói hitelességét egyszersmind önmaga példájával (mint végső érvelés és fedezettel) lehet és kell bizonyítani. Hasonló változat nincsen a magyar kritikai hagyományban, Balassa egyedülálló kritikát művel, könyve a műfaj *színeváltozása* is. Ha valaki, ő joggal állíthatja: „A műelemzés – az elemzés technikák és modellek több évtizedes konjunktúrájával szemben állítom – *nem* technikai, hanem bölcséleti kérdés” (433).

(tragikus antropológia)

De nemcsak a teremtető fantázia bőség-zavara meglepő, mellbevágó Balassa egyértelműsége is, a témák és problémák megrostálása, a mérce magassága, ítéleteinek a szigora. Annál is inkább, mert ez a kérlelhetetlenség nem egyszer mintha önmaga nyomatköszönőként elveivel is ellentmondásba kerülne. „Az irodalom – szögezi le – ...: kultúrateremtés, közmegegyezés bizonyos értékek evidenciájában és tolerálásában, *a forma mint magatartás sokszólamúságának köztudomása*...” (207), s valamivel később: „Jó, de felelőtlen művekről végül is nincsen tudomásom” (209). Ám ha faggatni kezdem *A színeváltozás* értékevidenciáit, voltaképpen olyan kétszólamú értékszerkezettel találkozom, melyek között nem csitul egymással sem a szüntelen, belső vita. Némileg leegyszerűsítve és kiélezve: az igazsága és az életé, mert Balassának is egyre gyötrelmesebben kell tapasztalnia, hogy e két végső érték viszonya korántsem olyan harmonikus, mint azt egykor hévvel remélhette és feltételezte is. Az elemzések egyetlen, központba állított, igazán fontos életproblémát ostromolnak e kettős fénytörésből: a modern személyiség identitászavarát, azt a minden esszéjében kivétel nélkül feltett kérdést, amelyet Ady szavával fogalmaz meg a legvégletesebben, hogy „Élünk vagy nem?”.

Balassa is, mint annyian, a személyiség elvesztésének (úgy is mint egy kultúra végállapotának) lidércnyomásokkal tapasztalatával indul: Flaubert tanulmánya még nagyjából-egészében benne marad a „történelmi-antropológiai tragédia”, a „művészetfilozófia negatív dialektikájának” tragizált historikus sémáiban. *Az érzelmek iskolája* – számára – „a hagyományos problematikus individuum végső felbomlásának” (31) az az irodalomtörténeti pillanata, mikor is a regényhős mint motiváció visszavonhatatlanul eltűnik (143) és átadja a helyét egy virtuális alanynak, az üresen elmúló, „romboló Időnek” (107). Nagyjából-egészében – mondtam – mert Balassa már e nagy tanulmányában is pontosan érzékeli az adott történetfilozófiai konstrukció szűköségét és merevségét, s azzal, hogy elemzéseit a mű és művész kényszerűen, de *elvallalt* etikus áldozatára mint újfajta értékteremtésre futtatja ki (a szükségből erény reményére), végeredményében e tragizált sémával is szembekerül: nem a művészet halálát jövendőli, *csak* a műfaj átváltozását (106). Éppenséggel a regény *színeváltozását* (163) – úgy is mint jó hírt, kegyelmi pillanatot – éri tetten Flaubert konok művészetében, melyben a művész oly mélyen alámerül a kiürült formákban, semmis naturában, hogy a végigvitel komolysága, a pokoljárás tudatosan önfelszámoló gesztusa nyomán mindez egy másik dimenzió távlatába kerül és a piszkosszürke mintegy ragyogni kezd, a transzcendencia-hiány transzcendenciává változik. Végül is csoda történt, és a műalkotás alighanem éppen mint csoda vonja ki magát szükségszerűen minden minden teória érvénye alól. Mibenlétét legfeljebb paradoxonokkal írhatjuk körül. Mondhatjuk, hogy benne a hazugság igazat beszél, hogy „*a hiány pillanatában a legkifejezőbben beszédes*” (19) és azt is, hogy néma „*metafizikai üvöltés*” (204).

Mindazonáltal a Flaubert-tanulmányban az egymással is farkasszemet néző világgépnek és élménynek még különlete és -útja van. Nem szervesülhet igazán az őket hüvelyező kétfajta szellemi mentalitás sem, mert a szerző által később „megismerő”, illetve „megértő” esztétizálásnak nevezett hozzáállás közül kétségkívül az

első uralkodik. A világkép nyomozása ugyanis (amennyiben ezen Balassa is a fennálló világállapottal való megfelelést érti normatív módon) óhatatlanul esztétikai sine qua non-ná stilizál fel egy ismeretviszonyt, nemcsak mert vele feltételezi a világ valamiféle lineáris-logikus „menetének” ismeretét, melyhez – és csakis hozzá – képest lehet remekmű a remekmű, hanem mert a világ és a mű megfelelése a megismerésben több-kevesebb bizonyossággal érvekkel eldönthető, sőt voltaképpen csakis a megismerés számára hozzáférhető. Márpedig – és ez lesz Balassa igazi evidenciája, mely az esszéik időrendjében mind kizárólagosabb hangsúlyt kap – a racionális gondolkodás alany-tárgy sémája az esztétikai szemléletben félrevezető, a művészet (akárcsak: létezésünk) az ismeretviszony felől paradoxonnak mutatja magát; benne éppen „a szembenállók együttállása vagyis a Lehetetlen következik be »csalárd módon«: kettőből Egy-Harmadik” (435). A terminológiai gond pedig főleg abból fakad, hogy az élmény nem historizálható, az a lényege és titka, hogy a befogadás (megértés) pillanatában felfüggesztődik az idő. Akkor is, ha (mint minden egyéb) a műalkotás és összes tényezői is (világkép, forma, motívum, nyelv, recepció stb.) egyszersmind per definitionem történeti produktumok.

(az önismeret általános válsága)

Balassa írásainak sajátos feszültségét tehát alighanem ez a gondolkodása mélyén mindvégig lappangó kérdés hívja elő; kimondva-kimondatlanul ama végső (és így érte a legáltalánosabban bölcséleti) dilemma, hogy „hogyan lehetséges, ami elvben lehetetlen” (381). Lehetetlen: mármint ésszel felfoghatatlan. Vagyis hogyan lehetséges esztétikailag a műalkotás, vagy történetfilozófiailag az autentikus személyiség, melyek egyfelől kétségbevonhatatlan tapasztalati evidenciák, másfelől azonban logikailag levezethetetlenek. (Alapkérdését éppoly érvényesen tovább sorolhatná a hagyományosabb filozófiai diszciplínákban, s nyilván praktikus okok indokolják, ha a szerző dilemmájának ontológiai vagy ismeretelméleti vonatkozásait egyelőre szándékosan is a homályban hagyja). A gordiuszi csomó átvágását mindenestre két különböző módon is megkísérel. Az egyiket indirekt közelítésnek is nevezhetném, mert benne valójában a negatív példa volna a cél: a normatív módszerek lejárata, a hagyományos kategóriák tarthatatlansága, amennyiben komolyan vételük szükségképpen a hibás körben maradáshoz vezet, a dilemma újratermelődését eredményezi. Ez a módszer azonban nem hozhat teljes sikert, hiszen vele Balassa *részben* mégiscsak elfogadja a negatív antropológiát. De nemigen sikerülhet azért sem, mert a végletes értelmezésnek *részben* maguk a művek is ellenállnak. Örkeny művészetét például egyértelműen a *Szituációval* megfelelés, a személyiség-vesztés és a magyarság általános azonosság-válsága élményéből vezeti le, hogy azután rámutathasson: Örkeny létgroteszkje túl van már mindezen. Nem róla szól, mert ezzel elismerné, vagyis nem a tökéletesen érvénytelen világról beszél, hanem folyvást az állapot mögé kérdez; az esélyt firtatja, hogy ilyen világban „*lehetünk-e?*” még, valakik, egyáltalán. A *Pisti a vérzivatarban* hőse olyan „lételen” hős, aki (talán még, majd) létezhet is, hiszen mint „felszólítás”, mint „egyetlen várakozás” (251): a dráma erőterét valóságosan meghatározva nagyon is *van*. Örkeny egyszerre sugallja, hogy „egy meg a fene az egész” és hogy „mindig van remény”. Ha más nem: „életünk automatizmusának és istentelen prózaiságának egyetlen reménye saját üzemzavara” (236). Kornis Mihály könyvéből Balassa ugyanezt a bizakodást elemzi ki. „Maradok, aki leszek” – mondja a hős, aki tehát még nincs, de mert ezt már tudja és mondja (esetleg) – mégis megszülethet. A Tandori-rejtélyt hasonlóan, roppant egyszerűen fejti meg. A kulcs önála is a lírai személyiség kettős reflektáltsága – mely egyfelől a körülményeknek, a valóságnak bevalló tudása, másfelől mégiscsak álcázott önvallomás, hiteles történet, sőt „önéletrajz, persze következetesen és rafináltan *nem beszélve* »arról«, »róla«, azaz amiről szó van – önmagáról” (344). „*Elhallgatva rámutatni, ez Tandori művészete*” (347). – Igaz, ez esetben a kritikus retorikus bravúrra kényszerül. Az oszthatatlan kettészakítása lesz az ára annak, hogy egyrészt fenntartás nélkül lelkesedhessen a „nem róla beszél” formaelvéért, miután a „nem vagyok” mögül mégis kihallik a „vagyok” fájdalma –

másrészt, hogy ugyanezt a gesztust elutasíthassa a személyiség lelkialkatában, amelyben már önelidegenítő, kapcsolatrontó elvként kell megítélnie.

Az elméleti kizárólagosság – a tragikus világkép normatív általánosítása – szinte észrevétlen olyan elfogultságok veszélyei (legalábbis: akusztikai) felé is sodorja Balassát, melyek ellen maga is minden erejével és határozottan tiltakozik. *Észjárás és forma* című nagyigényű áttekintése a magyar hagyományok felől értelmezi a hetvenes évek prózáírásának gyökeres fordulatát, s miközben ritka erudícióval rátapint az irodalmunkat ma is megosztó nemzeti kérdés egyik gyökeresen neurotikus pontjára, végül is elmulasztja kitenni a distinkciót a délibábos és a jogos nemzeti elkötelezettség között. Balassa gondolatmenete ezügyben is végletesen következetes: ki kell törni a kényszerpályáról: s hogy igazán eljuthassunk hozzájuk, előbb el kell felejtünk „a nemzeti irodalom hagyományosan kötelező, kétségbeejtően szép-rossz kérdéseit, önmagával és nemzetével kapcsolatban” (212). Kifejti a csapdahelyzetet, amely abból következett, hogy „eredetét tekintve a történelmi amnézia volt az újkori magyar próza egyik bábája” (210). Ez a prózatradíció a világosi vereség kényszeréből született, s attól vált végzetessé, hogy a liberális kompromisszum biztosította viszonylagos mozgástérért, az „odamondás” szabadságáért voltaképpen bensővé integrálta a kényszerűt magát. Így aztán a nemzeti sérelmeket anekdotában, példabeszédben, népszimű-narkózisban kiszínező, kuruckodó virtus valóságos kompenzáló tényezővé növekedhetett, a dualista hatalom legitimizációs eszközévé, éppen mert a hatalom ellen vívott szélmalomharcaiban felőrölte a józan önismeret maradékát is. Mintegy sajátos magyar észjárásként kanonizálódott, kivált, hogy újabb sérelmek tovább neurotizálták a nemzet tudatot. A hetvenes évek prózája – Balassa szerint – ezt a hamis konszenzust törte meg azzal, hogy az ún. sorskérdéseket zárójelbe téve konokul és csakis a (nemzeti és egyéni) identitás alapkérdéseire kérdez, a „vagyunk?”-ra, nem a történetre (amely ködbevész), hanem a világhoz, történelemhez, valósághoz, tudathoz stb. való viszonyra. Önismeretre törekszik tehát mindenekelőtt az irodalomban, ezért is vált központi témájává az elbeszélés módja, lehetősége maga. Tudatossága és elszánt-sága reménykeltő. „Ügynélkülisége – üdvössége” (212) – nyomatékosítja Balassa a fordulatot: „ilyen módon a ma írója önkéntelenül fel nem vállalva, hátat fordítva mutat – rá és oda” (211).

Vitatkoznom itt nem az elemzéssel kell, hanem azért, ami Balassa helyzetképéből kimaradt. Annál is erőteljesebben, mert így kérdésfeltevése szinte sugallja, hogy az amnézia úgyszólván az egész (morális kötöttségű) magyar irodalomra kiterjeszthető. S bármennyire is elhatárolja magát a szerző az ilyen értelmezésektől: egy – irodalmunkat egzisztenciájában érintő – roppant problémát aligha szabad ilyen kategorikusan leszűkíteni, s egészében figyelmen kívül hagyni a „magyar észjárás” messzebből meghatározó, még nagyobb erőt, aminek talaján a hamis tradíció is egyáltalán létrejöhett. S amihez másfelől Balassát is szoros kapcsok kötik. Ottlik *Prózájáról* szólva nevén is nevezi: azt, „amit elvesztettünk, amik nem vagyunk”, „a magyar irodalomnak, ennek a sokszor fenyegetettségében szent irodalomnak az elsüllyedt kontinensét”, „a végső hűség Atlantiszát” (294). Vagyis – prózaiban mondván – mindazt, ami a magyar irodalomnak a nyugat-európaiktól megkülönböztető sajátosságát, szuverenitást és önértéket ad. Az egyén azonosság-válsága ugyanis semmiképpen sem lehet analóg a közösségével. A tragikus antropológia elvonatkoztatásai felől nézve már a kérdésfelvetés is kontradikció in adjekto, hiszen felőle a közösségek megszűntek már másíthatatlan tény, nem ismerhet el közös transzcendenciát. Márpedig a nemzet mint (jól-rozs-szul működő) közösség éppúgy tapasztalati valóság, kivált az, ha egzisztenciálisan veszélyeztetett, s még inkább, ha – mint Magyarországon is – jórészt az irodalom teremtet neki öntudatot. Ezért nálunk a nemzet elsősorban spirituális realitás lett, így nézve irodalmunk egyszersmind négyszáz éven át mintegy profánul vallásos irodalom (jól látta ezt Németh László); profánul, mert a nemzeteszemből „csinált magának” transzcendenciát, és ennek a szellemi princípiumnak a szolgálatát vállalták föl önkéntes kényszerből, rendre kultúrhistóriánk legnagyobbjai. Talán igaz, hogy a legújabb időkben ez a hit meggyöngyült, széttöredezett vagy lehetetlenült, s hogy prózánk e vonulata egyben sorsdöntő váltást is előrejelez, mégis ezt a „vallást” mint irodalmunk

(és e századi „magaskultúránk”) megmásíthatatlan és meghatározó tényét nem lehet megkerülni sem. Mert Ady más mint Flaubert, és mert a fél évszázaddal később Adyt nem érvényteleníti Flaubert, ahogy persze Flaubert-t sem Ady. Balassa váltig halogattja a szembenézést Adyval, Babitscsal, a magam részéről ezzel magyarázom hivatkozásai egyirányúságát, s hogy programadó tanulmánya (öt pontban is rögzített toleráns szándéka ellenére) a kiélező vagy-vagy akusztikájába kerül. Mert nem elég szóban, a kritikusnak *esztétikailag*, elvben is biztosítania kell a művészi esélyt: az „illúzió nélküli művészi kényszer, a megbízatás nélküli küldetés” (188) képviselői mellett a megbízottaknak. Ha vannak ilyenek, ha nincsenek. Mert ez a feltétele annak, hogy a magyar irodalom (netán) megváltozott önismerete birtokában is zavartalanul *szerethesse* önmagát. Hogy az irodalom valóban élő kapcsolatot, kultúrateremtést, „a formák és magatartások parlamentje” legyen.

(megértés kontra megismerés)

Művészetfilozófiája feszültségét tovább élezi ez a belső ambivalencia is. Balassa lándzsát tör az irodalom önelvűsége mellett, ahogy amellett is kitart, hogy az irodalom (művészet) az emberek közötti kapcsolatot, sőt *közösség* teremtésének eszköze. Egyoldalúságait összpontosítása is magyarázza: az elemző olyan közelről és oly vakítóan fényeszőrőzta tárgyát, hogy amit nem pásztáz, az aránytalanul sötétben marad. Márpedig *A színeváltozás* makacsul a jó hirre összpontosít: a krédóra „hogy a művészet újra beszédes lehet, az *élet* egyre tompábban vigyorgó, mindenén túli, közmegegyezéssel *némasága fölött*” (210). Hirdeti, hogy „a szkepszis nem az értékek tagadása, hanem jelenlétük hiányának bejelentése”, mert éppen általa, a hiány teljes tudomásulvételével nyílik meg az új konszenzus, egy döntően más kultúra ígérete. És amikor egy félmondatban arról beszél, hogy a mű „nyilván megértésre szánt és nem ideológiai manifesztumok háborújára...” (321) – akkor már rendíthetetlen meggyőződését állítja elénk, a bizonyosságot, amellyel ama gordiuszi csomó is biztosan kettévágható.

Vörös fonálként szövi át, tartja össze könyvét az a gondolat, amellyel már a Flaubert-esszé előtt – mottónak kiemelve – találkozunk: „Arra születünk, hogy kimondjuk, és nem arra, hogy birtokoljuk”. S mint a többi fontos dolog, könyvében ez a Flaubert-idézet is egyre szigorúbban variálódik, mind mélyebb értelmet nyer: „az író a kimondásra született, nem a hatalomra” (359), „Számomra a baconi »Tudás – hatalom« a maga félreértett realizálásában – szörnyű beszéd” (422), „A kritika – *életvitel*, méghozzá nem a *birtokló* ítélet és megismerés, hanem a *kimondó* megértés életvitel, kapcsolatteremtés, és teremtmény kapcsolat” (426). E gondolatmenet során végleg megfordul a hangsúly és kitéve az olyannyira szükséges, határozott megkülönböztetést megismerés és megértés között: Balassa mintegy az élmény és befogadás felől is újragondolja a művészet jelenségét – kibontja azt a kikezdehetetlen életvetető értéket, amelyhez minden más – így az esztétika és az etika is – hozzárendelhető. A megértés ugyanis mindig személyes viszony, gyakorlati és cselekvő aktus, vele szemben a megismerés a „Személy nélküli objektumra” irányul és így értve civilizációkban régóta öncélként működik. „Az eszköz mindenhatósága ez az eredeti tárgy felett” (426). A megismerés alapvetően birtokoló tevékenység, nemcsak célja – a tárgy bekebelezése –, hanem eredménye szerint is. Mert az eredmény függetlenedik a tárgytól, vagyis elzárható és kisajátítható; azáltal hatalom, hogy valakinek vagy valaminek önös, partikuláris céljai szolgálatába állítható. A megértés viszont lényege szerint megmarad bensőséges kapcsolatnak, melyben, részvételéből következően a befogadó személyisége is szüntelen hasonul. Nem valamitől és valamért, hanem önmagában jó – sőt talán a megértés a legfőbb Jó maga. Balassa minden eszközzel azt igyekszik nyomatékosítani, hogy a műalkotás titka a megértésben áll, és ha léteznek műalkotások, az bizonyíték egyben a megértés lehetőségére is. Esztétikájának sarkpontja tehát, hogy a művészet a legtagabb értelemben vett intenzív közlés, kommunikáció, legmélyebb beszédmódunk, az emberi világ önkinyilatkozása.

Ekkora szárazság idején – mondtam a bevezetőben –, s kéretik Balassa minden gondolatához (gesztusához) kontrasztként (meghatározó háttérként) szüntelenül odaérteni: hogy ez a szárazság van, emberöltők óta nő, terjeszkedik és rombol civilizációinkban, összezavarja a beszédet, sivatagosítja a társadalmakat, intézményeket és lelkeket. Alkalmazkodunk hozzá, tudomásul vettük, már-már természetesnek, noha szenvedünk tőle s olykor néhányan láznak is ellene. Balassa Péter nemcsak a lázadó kevesek egyike, kik kivonják magukat a közöny és önfeladás eme (megszokott) általános eszkalációjából, kik ragaszkodnak még a jó fogalmazáshoz és a szellemi értékek más szentségeihez. Balassa amikor a kultúrának új evidenciákkal való megalapozását javasolja, voltaképpen teljes megoldást akar és remél. Új esztétikát. Hogy „eljusson a szívekhez” – megértést (430). Hogy érvényesüljön „a – le meri írni – tiszta szív szellemhatalma – a világ felett” (298).

Az utolsó esszében Balassa véglegesen leszámol minden megismerés-esztétikával, minden lineárisan historizáló, „haladás – regresszió” (431) képlet foglyának megmaradó műértelmezéssel, és hitet tesz amellett, hogy miképpen a mű, akképpen értelmezése is csak cselekvő, autonóm, individuális gesztus lehet. „Ezen a ponton esztétika és művészet határvonalai – horribile dictu – elmosódnak. Az a meggyőződés, hogy az esztétának, a kritikusnak a formaprobléma éppen úgy életproblémaként jelenik meg, mint a művésznek, az a megélő megértést hívja elő az elemző kritikusból” (434). A megértésben tehát azonosság-dráma zajlik, művésznek vagy kritikusnak miközben formát ad, a formálásban önmagát is teljes értékűen meg kell teremtenie. „*En legyek önmagam ... – másoknak is érvényesen – ez az egyetlen érvényes eszkatológia*” (434). Az esztétikum nem tárgy, hanem viszony, amely viszonyban imperativusz a mű és befogadás egyidejűsége. „Az esztétikumról – summázza Balassa a gyakorlati következtetést – mindössze beszélni óhajtunk, de nem megismerni őt” (433). A beszéd – tudjuk – művészet.

Mindehhez a magam részéről még egyetlen nagyon is kézenfekvő kérdés kívánczik. Kiegészítésként, továbbgondolásra. Meglehet-e vajon bármilyen esztétika *ontológia* nélkül? Végül is a teoretikus gondolkozás számára megkerülhetetlen, hogy az esztétikai teljesülést átgondolja az adott vagy lehetséges tárgyi-szellemi feltételek felől is. Mert a mű vagy remekmű egyszersmind mindig valamilyen kultúra reprezentánsa is – egy bizonyos mű, élet- és formaprobléma stb. csakis egy adott kultúra közegében, feltételrendszerében lehetséges –, márpedig a kultúrák élete-halála par excellence történeti jelenség. Balassa esztétikai kérlelhetetlensége – úgy gondolom – végső fokon abból fakad, hogy konstansnak fogad el egy adott kultúra-szituációt.

(„*Azonosulni is, kitörni is*”)

De körén belül a kritikus remekel: gazdag, fogékony. Magával bizonyít: beszéde – teremtés. Ottlikról, Mészölyről, Nádasról és Esterházyról írt műelemzése a mindenkori magyar esszé csúcsteljesítményei, keze nyomán a műfaj eddig alig sejtett lehetőségei bontakoznak ki és ragyognak fel. Van itt minden, noha úgy látszik, hogy a szerzőnek semmi sem elég: minden eszközt mozgósít, minden fegyvert bevet. Előttünk olvassa a művet, nem folyamatosan, hanem körbe és újra, egyre mélyebben, alkotóelemeire bontva, a legkisebb ízeiig szétszedi. Hogy aztán az így nyert anyagot, „szövegmintákat”, „fabulát”, „szűzét”, szerkezettervet, motivációt, a teológiától a grammatikai terekig a forma összes lehetséges konstituensét mintegy átáramoltatva a maga asszociációs mezőin, kommentálja, metaforákkal, hasonlatokkal, stílus effektusokkal megérzékítse, jelentésszerűre dúsítsa, beléjük bújva és mögéjük látva, reflektáltan rakja őket össze ismét, egyetlen stratégiai elv programja szerint. A stratégia a művekből szervesen következik, mégis Balassáé, s az egészet úgy kell elképzelni mint egy megszakadásig feszített szellemi küzdelmet, melynek nincs és nem is lehet győztese. Mert kétségtelenül küzdelem zajlik, emésztő igazi harc – mondtam korábban – sebeket adó és kapó, vére és tétremenő, de az interpretátor nem a szöveggel küzd, és nem is a szövegért, hanem a kegyelemért, a *színeváltozásért*, az aktusért, mikor mű és befogadó egybeolvadásának folyamatában is mindkettő megtartja önmagát, mégis nászukból új minőség születik. Egyszerre győztesek és vesztesek

tehát, azonosak és különbözők, mégis valami lényegi változás történt; értelmezett és értelmező egyszersmind és egyszerre visszafordíthatatlanul *mások* lettek, mint voltak találkozásuk előtt.

Ettől a tétől – bizalomtól – torokszorító és fölemelő Balassa Péter esszéesztikája. Optimizmusa megrendítő, mert alig elképzelhető mélységekből hangzik. Hogy ezzel a halálraszánt, apokaliptikus optimizmussal keresi és mutatja fel – mindig szakadék fölött – a csodát, a megvalósulását annak, ami „elvben lehetetlen”. Minden remekműben ez után a pillanat után nyomoz, hogy tettenérve kimerevithesse (mint egy Faustként megállítva az időt, hogy rámutathasson) – értünk, nekünk. A csoda a művészet; és művészet: a megváltás újra és újraképződő misztériuma: azonosulni is és különbözni is. Így értelmezi Nádas gyerekhősét az áldozati sorssal, a kivérző Bárány-Krisztus univerzális emberhasonlatával. „Haljunk meg, hogy megmeneküljünk” – hangosítja a regényből a nagypapa parancsát, amit Simon Péter tévedhetetlen-ártatlanul beteljesít. „A nagypapa küldetése, hogy egyszerre mondja ki az összeegyeztethetlent, tehát a valóban emberit: az utód csak önmaga legyen, és ne a mítosz foglya, egyszersmind ne csak önmaga legyen, hanem mítikus hasonlat és minta is. *Azonosulni is, kitörni is*” (362). Közel hatvanlapos Ottlik-tanulmányát öt szóval összegzi: „*alsó, reál, iskola. Határ, végvár*”. Velük szögezi le, hogy az Ottlik-művészet őrhely, szolgálat-etika. Létbeszéd, mely értékelő akcentus nélkül közli az emberi létezés határait és végpontjait. Hogy bátorsága: fogalmazása pontossága, létével szolgál, amire tanít „az elviselhetetlen elviselésének technikája, forszá – talán” (286). Arról szól, hogy azonosulnunk kell a világgal, hogy különbözhessünk tőle. „El kell fogadni egy tehetetlenségi ponton túl ezt az irracionális parancsuralmat, oda kell adni magunkat, sőt bele kell törődni, *hogy* az ellenállás és szuverenitás *ne* a pusztá ellenállásban és *ne* a pusztá szuverenításban merüljön ki... Ettől kezdve szabadon vagyunk szolgálatban” (292). Mészöly Miklós Kamerája – Balassa értelmezésében – szinte már e végső határokon is túllép; azzal hogy van, *létével* bűnözik. Látni és látatni akar minden áron, üldözi tehát a látványt és a látványban önmagát, mert csak ettől várhatja a lehetetlen reményt, az üldözés megszűntét. „... az önmegváltásról mond le, és feláldozza annak akár legkétségbeesettebb lehetőségét is – a világ látványáért”. Miközben itt is megtörténik a szerepcsere, és „az üldöző válik kiszolgáltatottá az üldözés által” (340). Megtörtént a művészet: „Szégyen és megaláztatás, *bűn* mint megváltás” (342). Esterházy ikerregénye: „küzdelmes szeretet-*viszonyról* szól” (395). S ha az író félreérthetetlenül kinyilvánítja: „A világ és ő – ez kettő” – úgy értendő, hogy „Esterházy ott(hon) van, de folyton házon kívül” (391). Mert a regényben: „a főszöveg és a jegyzetek viszonya test és lélek, föld és ég *nem szembeállított, hanem párhuzamos*... Hasonlítva tükrözik egymást, párbeszélgetnek... Egyidejűleg *van* test és lélek, föld és ég... A kopula pedig képtelen módon ragozott alakjában uralkodik a mű fölött... ÉN – VAGYUNK” (396). Ami paradoxonban újfent megcsillan a kegyelem: egyidőben sugárzik azonosulás és különbözés.

A tétet tehát veszélyeztetettsége minősíti. Hogy fenntartásához semmi erőfeszítés, gyötrelme és áldozat sem lehet sok. Mert a művészet emberi létünk egyetlen garanciája. „Annak a pozitív tudata ez, minden után, végén és alján, hogy *Vagyunk*. És ez *semmiképpen nem evidencia*” (391). Vagyunk és nemcsak léteünk, minden ellenkező híreszteléssel szemben.

EMLÉKEINK ÉS HALOTTAINK

(Gáll István *Kalendárium* című könyvéről)

A *Kalendárium* című könyvet még a szerző rendezte sajtó alá, de megjelenését már nem érthette meg. A posztumusz kötetek jelentőségét – ténylegesen hordozott értékeken túl – az adja, hogy befejezetté, véglegesen zárttá teszik az életművet, a kritikusat pedig a bevégzett mű felmérésének kísérletére serkentik. Jelen esetben ezt a szándékot két körülmény erősíti: Gáll István kétségtelen jelentősége és az új könyv gyűjteményes jellege. Nem új, kötetben először közölt novellákat találunk benne, hanem keresztmetszetet kapunk az elbeszélő Gáll munkásságáról. A mértéktartó és tudatos értékelésről valló válogatás íve a korai novelláktól a legutóbbiakig terjed. Az új könyv címének egyik jelentése nyilván az életmű egészének erre az áttekintésére utal. Az alapanyagot az 1980-ban megjelent *Vaskor* című kötet adja: ennek valamennyi elbeszélése helyet kapott a *Kalendárium*-ban. Ebbe az összefüggő közegbe illesztette az író korábbi két novelláskötetének, az 1962-ben megjelent *Kétpárevezős szerelem*-nek, s az 1968-ban kiadott *Rohanók*-nak néhány novelláját. A reális önértékelés mellett a válogatásnak ezt a módját az magyarázza, hogy a szerző, mint eddig is mindig, a kötetet sajátos világképű, organikus egységnek tekintette, melyben a régebben közölt írások is új értelemmel bővülnek, s ezért csak olyan szöveg lehet a kötetegész alkotórésze, mely részjelentése révén beilleszkedhet ebbe a tágabb jelentésrendszerbe. Ez pedig a *vaskori világ*. Kétségtelen, hogy a korábbi írások nem érik el az érett elbeszélések művészi színvonalát, de hozzájárulnak e sajátosan Gáll István-i univerzum genezisének megértéséhez, s rendszerszerű összefüggéseinek feltárásához. E világ művészi kikristályosodása a *Vaskor* (korábban az *Aknákon* címet viselte) és a *Kalendárium* című novellafüzetekben valósult meg. Gáll István vaskori novellaciklusai már abba a hetvenes években kibontakozó folyamatba illeszkednek, mely az objektív, külső nézőpontú, monológikus regényformát összeolvasztja a szubjektívizált, belső szemléletű, polifónikus formával. Lehetséges, hogy ennek az elbeszélői ötvözetnek a kimunkálása az évtized egyik maradandó eredményének bizonyul.

Ehhez a szintézishez Gáll Istvánt következetesen épülő életművének belső logikája juttatta el. Korábban nála is megvolt a korszakra jellemző sajátos bipoláris feszültség, mely szétválasztotta a dokumentáló-tárgyas és az élményfeltárási-alanyi szemléletet. A *Csapda* több nézőpontú riportregény volt, mely időrend helyett a motívumok rendjét alkalmazta, s ebből egy olyan objektív koherenciájú rendszert hozott létre, melyben a főhős portréján keresztül az autonóm, azaz a morális megfontolásokat félretevéző politika csapdáját jelentette meg. A másik pólust *A napimádó* jelentette: Juli és Robi féléber tudatának áramán keresztül, tehát szubjektív dimenzióban idéződött fel az átélt történelem. A két nézőpont regényformában történő szintetizálásának két jelentős kísérlete *Az Őreg* és *A ménesgazda*, melyekben Gáll olyan komplex tartalmú jellemeket tudott teremteni, mint az előbbi tragikusan és ironikusan is szemlélt anakronisztikus hőse, s az utóbbi egyszerre bűnös és áldozat Busó Jánosa.

A jelenből szemlélt múlt ábrázolásának ettől eltérő sajátos szintézise a *Kalendárium*-ban található két novellaciklus. A kettős, objektív és szubjektív koherenciájú árbázolás itt műfajteremtő elvvé válik, a novellaciklus műfajában mint az epikusan felidézett világ sajátos folyamattá szerveződésében, öntörvényű működési elvében objektívalódik. A ciklizálás a főalak azonosságával, a visszatérő figurák

módszerével, egységes motívum és jelképrendszer alkalmazásával, tehát egy szer-
ves kompozíció megteremtésével objektíve egységes egészként mutatja be a felidézett
világot. Am anélkül, hogy szubjektíve, a belső nézőpontot képviselő figura szemével
is annak láttatná. S éppen ebben rejlik a novellaciklusnak mint műfajnak specifi-
kus lehetősége és jelentősége. A különálló novellák ugyanis az epikus világ folyamatszerűségét csak rejtetten, felszín alatti áramlásként jelzik. Az eseménylánc az egyes novellák végén többnyire megszakad. Így a felidézett világ mélyrétegének egysé-
gessége mellett, sőt azzal együtt, e világ felszíni rétegében, azaz cselekményszintjén
töredezettség, megszakitottság mutatkozik.

A folyamatosság és megszakitottság kettősségének megteremtéséhez Gáll István-
nak két elbeszélőt kellett alkalmaznia. E szükségszerűen jelentkező megoldás fel-
ismerése és következetes megvalósítása a szerző alapvetően fontos művészi vívmá-
nya. Az egyik elbeszélő a megírás jelenéből szemléli a már lezárt múltat, s a fel-
színi töredezettség ellenére is egységként látja a megjelenő világot, s főként csak
értelmező kommentárokban mutatkozik meg. Ezzel szemben megformált elbeszélő
a másik, Magos örvezető, vagyis Tökmagos. Az ő elbeszélése adja a szöveg zömét.
Majdnem állandóan jelen van, s bár ily módon egyértelműen ő tekinthető a ciklus
központi alakjának, az egyes novellákban szinte sohasem válik főhőssé. Benne él a
mű világában, az *eseményeket jelenként éli át*, s így részben távlat híján, de főként
e jelen abszurditása, fantomizáló embertelensége miatt nem is láthatja értelmezhető,
egységes folyamatnak.

A megduplázott nézőpont eredményezi, hogy a szöveg egészén szemantikai ket-
tősség vonul végig. Különösen szemléletesen valósul ez meg a leírásokban. A barcsi
Vasút utcát például így mutatja be az egyik novella: „... a gesztenyefás Vasút utca
két oldaláról a lombozat csodásan egybeolvadt, de ez a hűvös zöld meseút, ami
másoknak oly barátságos lehetett, nekünk ismeretlen alagúttá vált, ahol a túlvasta-
godott, komor törzsek elutasítóan furakodtak elénk a járdaszélről, és a fakoronák
szövevényéből tüskés gesztenyegránátok potyogtak alá.” A jelenből visszapillantva
objektív hitelességében idéződik fel a barcsi utca barátságos, öreg gesztenyefáival,
pontosan úgy, ahogy az embereknek, másoknak megmutatkozik. Ugyanakkor szub-
jektív töltést is kap a leírás, mert az elbeszélő következetesen érvényesíti az adott
utcán ötvenkettőben végighaladó határőr-kiskatona aspektusát: az ő élményében
válik a fásor félelmetes alagúttá, a lehulló gesztenyék tüskés gránátokká. E két
nézőpont polifóniája a ciklusok egész szövegén végigvonul, s megteremti a szerző
által vaskori világnak nevezett időszak, az ötvenes évek első felének hiteles atmosz-
féráját. E világ alaképe, az aknamező így lesz a határőr-elbeszélések félelmesen
hiteles miliője, s egyben az ötvenes évek valódi aknákkal és képzelt fantomokkal
teli történelmi terepe. A szöveg jelentésének tudatos megkettőzése érvényteleníti
azokat a korábbi megállapításokat, miszerint Gáll István csupán használja a köz-
nyelvet, de nem formálja. A köznyelvi kifejezőképesség jelentéstartományának bőví-
tése a nyelv mint írói alapanyag megfontolt alakításáról tanúskodik. Ezt a törekvést
bizonyítja az a sajátos montázstechnika, mellyel az író elbeszéléseinek szövegébe
illeszt egykori jelszavakat, feliratokat és leveleket, s ezen betéteknek az alapszö-
vethez való viszonyából is mindig értelemgazdagodás fakad. A *Kalendárium* ciklus-
ban e megoldás következetes alkalmazása kompozíciós elvként funkcionál. Az egy-
kori kalendárium időtlen népi bölcsessége és Magos örvezető aktuális eseményekhez
tapadó, időszerű feljegyzései alkotják azt a két szélső pólust, melyek között a no-
vellák különös, egyszerre általános érvényű és konkrét élményszerűségében hiteles
világa fölépül.

Az eddigiekből logikusan következik, hogy megítélésünk szerint az a művészi
megoldás, mely nem regénnyé, hanem novellaciklussá szervezte a birtokolt élet-
anyagot, nem kudarc vagy fogyatkozás, hanem többlet, eredmény. Ezzel lehetővé
vált a kettős aspektus következetes végigvitele, s a felidézett világ összetettségének
és sajátos minőségének megteremtése. Ezt a minőséget az a körülmény adja, hogy
egy belső nézőpontú regénnyel ellentétben, ahol Magos örvezető feltétlenül főhőssé
válna, itt mindvégig mellékszereplő marad, aki aktívan nem formálhatja, csupán

szemléli, s szemléletében elraktározza világát. S ez már az átlagember korabeli sorsának hiteles ábrázolásával függ össze. Az eddigiekben a két nézőpont egységére helyeztük a hangsúlyt, de most e sorsminősítés sajátosságának meghatározásához elemzésünkben külön kell választanunk a két dimenziót.

A *Vaskor*-ciklus világa térben Soprontól Barcsig, időben ötven évtől ötvenkettő teléig ível, a roppant jellemző katonai hierarchia pedig Magos őrzetötől Pálincás tizedesen, Illés őrmesteren, Polyák törzsőrmesteren és Fus őrnagyon keresztül a Kisgőréig haladó szolgálati utat rajzol. A *Kalendárium*-ciklus részben ugyanezeket a figurákat lépteti fel, az ötvenhármas év eseményeinek felelevenítésével időben is folytatja az előző novellasort. A fő kompozíciós elvet azonban a tér- és időszerkezetnél mélyebben találjuk meg, s az író valósághoz való helyes viszonyából következik. Az elbeszélő ugyanis jól tudja, amit Magos őrzetöt akkor és ott még nem láthat, hogy az emberi sors a véletlenszerű események ellenére okszerűen meghatározott. Az embertelenül autonóm, mert morális megfontolások nélküli politika a több testen áthatoló golyóhoz hasonlóan determinálja az egyének életét. Egyetlen példát nézünk csupán ennek a kauzális sorsmeghatározásnak érzékeltetésére! „Helyzetünket az tette reménytelenné, hogy a rendcsinálás időszakát éltük” – olvassuk a *Hadművelet* című novellában. Ez az 1952-es politikai légkörre vonatkozó általános megállapítás azonban konkrét-egyedi súlyt kap azáltal, hogy a rendcsinálás szellemében Illés őrmester nyakába varrják (egy groteszk bizonyítási eljárás segítségével) a megese Emmike apasági keresetét. Emiatt viszont végzetes leszámolásra kerül sor az „áldozat” és a gyanítható „tettes”, Polyák törzsőrmester között. Ez utóbbi öngyilkosságával fejeződik be a következő, *Vereség* című elbeszélés, ismét egy groteszk fordulattal: „ordítást hallottunk: az öngyilkos fején átsurranó golyó Makányt érte, aki a sarokágy felső részén feküdt, háttal kifelé, mint akinek semmi köze az egészhez. A fenekébe fúródott lövedéktől fájdalmában félőrülten forgolódott az ágyán...” A következő novella (*Végítzesség*) már Makány tizedes temetéséről szól, akinek holttestét a laktanyaparancsnokság tilalma ellenére kalandos vállalkozás során szállítják haza, hogy legalább otthoni földbe kerüljön. A fortéllyal szerzett koporsón azonban a „Sahok Rozália élt 68 évet” felirat lenne olvasható, ha a katonák el nem takarnák egy koszorúval. Az áldozat anyja így sem hiszi el, hogy valóban fia holttestét rejti a koporsó: „Legalább egy sírhelyem lesz szegény fiam nevével...” – mondja. A groteszk mozzanatokon keresztül egyre több tragikum komorlik át, mely egy értékpusztító folyamatból fakad. A rendcsinálás elve Illést még csak megalázta, Polyákot már megölte, Makányt pedig teljesen megsemmisítette: koporsójára másnak a nevét írták, s anyja számára csak egy üres sírhely maradt belőle. A novellák összefűzése révén a véletlenül lelőtt tizedes sorsa az egyént elnyomó politikai miliő jelképévé nő.

A deformálódás így válik az írói sorsminősítés által kiemelt főmotívummá. „A félkarú századparancsnok mellett egy sánta hadnagy billegett. Mögötte a törzsőrmesternek göbörös-forradásos az arca, mint a mező mélyszántás után. Egy al-hadnagynak csont volt a füle helyén. És a többiek is, mind, bicebócák, félkarúak, zúzott arcúak! Mi ez? Hova kerültünk?” (*Pihenjünk le a hűvösben.*) A csontulás döbbenetes rajzai azonban egyre inkább arra figyelmeztetnek, hogy a lélekben bekövetkező torzulások – ha nem is tépik szét a testet, mint az aknak – még rettentesebbek. S ezen a téren nem a felrobbanástól való remegő félelem a legsúlyosabb eset, hanem a humánus, a bajtársi érzés megszűnése. A protekciós Pepét leszerelik, s jön elbűcsúzni társaitól. „Már az aknasor közé ért. Ismerte a telepítési rendet. De a forgó! Valakinek kiáltani kellett volna, akartam is kiáltani, hogy vigyázz! De ijedten és megbabonázva Lompost bámultam, aki a túloldalon görnyedt, feketére égve, szurkos nadrágban, fáradtságtól elgyötört arcán vad grimasszal – és nem kiáltott.” Valószínű, hogy ez az egész könyv legszörnyűbb jelenete – s nemcsak azért, mert Pepét a következő pillanatban széttepi a robbanás! (*A Nap fia.*)

A deformálódás-motívumnak van még egy harmadik aspektusa is, mely az ismétlődések által bontakozik ki. A *Vaskor*-ciklusban például az unokabátyja letartóztatása miatt rettegő Tökmagos szabadítójaként várja vissza Illést őrmestert (az

ő dzsipjét nevezi Illés szekérének), a Kalendáriumban visszatér ez a motívum: ezúttal a haldokló őrmestert szállító kocsira alkalmazzák e bibliai képet. Magos őrnagy tekintélyes főtisztként lép elénk, később elfogatásáról és titokzatos eltűnéséről értesülünk. Makány tizedes anyjának levele után Nollné belső monológja komorábban és súlyosabban idézi fel a kiszolgáltatott nő sorsának tragikumát: A motívumok visszatérése tehát mindig újabb és újabb értékvesztésről ad hírt. A második ciklus régi kalendáriumokat idéző körforgásszerű szerkesztése is kiúttalanságot sugall, s felfokozza az alapmotívum érvényesülését. Nyilván ez a mű címének másik értelme.

Az objektív szerkezet fő tendenciáját ezúttal is a szubjektív dimenzió ellenpontozza: Magos őrzetű, a megformált elbeszélő rajza. Alakjában Gáll István létértelmezésének legfőbb gondolata őlt testet. Ezt a fiút bizonytalanság-élmény, félelem és magány jellemzi. Őt is megéri a lelki deformálódás veszélye: Pepének ő is csak *akart* kiáltani, s Illésnek sem segített a robbanás előtt. Helyét keresi a világban. Vívódásai ismétlődő kérdésekben törnek föl. „Mit keresek én itt? – bámultam ki a rejtelmes éjszakába, amikor bevagonírozott újoncként megérkeztem Sopronba” – olvassuk már a kötet első írásában, hogy aztán újra és újra megfogalmazódjék ugyanez a kérdés. S a válasz? Talán csak ennyi: „Múltunk van. Emlékeink vannak és halottaink.” De ez már az íróvá érlelődő Tökmagos felismerése. S ennek tudatosításához már nem csupán szemlélődésre volt szükség, de élni kellett a korabeli átlagember számára adott két lehetőséggel: teljesíteni kellett az emberség köznapi parancsait, mint amilyen a halott bajtárs hazaszállítása volt, s távol kellett maradni a törvénytelenység demonstrációjakor (*Pálforduló*). A torzulás világából így tör ki a jellemmé és íróvá formálódó Magos őrzetű. Alakjában a műbeli sorsminősítés másik összetevője jelenik meg. Útja felfele ível, karakterében lassú, de fokozatos értéktelítődés megy végbe. A második ciklus utolsó előtti, *Nem megy* című novellájának tragikumát már az a körülmény ellenpontozza, hogy sejthető: az öngyilkos fényképész-költő helyett a fiatal határőr fogja megírni a tervezett művet, melyben helyet kap halott barátjának arcéle is. Az utolsó elbeszélés a leendő író fejlődése szempontjából is zárókö. Tudjuk már róla, hogy katonaládájában novellák gyűlnek, s az írások tartalmára is fény derül egy fontos gesztus révén. A Racine-rajongó doki így oktatta az őrzetűt: „Egy a fontos: csak semmi lábszag. Érti! Az ugyanis terjeng körülöttünk vastagon. No meg a politika, az is egy más szféra. Fölebe kell emelkedünk.” Magos azonban elutasítja az orvos elvont irodalmiságát, s lázadása már az író tárgyválasztását jelzi: a nyers tények, az élet, az *életük* vállalását.

Ez tette lehetővé a szerző számára e bonyolult időszak összetett nézőpontú elemzését, s az „emberi tényező” pozitív lehetőségének felmutatását az embertelenség közegeiben. A válasz azért egyszerű, mert a szerző valósághoz való helyes viszonyában rejlik. Gáll István olyan író, aki a politikát nem tekinti külön szférának, s nem emelkedik fölébe. Korábban sem tette. „Mert a politika keserves dolog?” – kérdezte Csapda című regényében, majd így folytatta: „Hát ez nem igaz!... A mi politikánk az emberekért van, és ezért örömmel kell azt csinálni. Én szeretem a politikát... Én gyönyörködöm benne... a politika az emberiség önirányításának, önmaga megszervezésének a legmagasabb foka, és ez gyönyörű dolog.” S a humanitás és cselekvés egységének szükségességét fájdalmasan, de nyilvánvalóan bizonyítják az ezen egységet nélkülöző korok. Ez a meggyőződés tette lehetővé, hogy az író az ötvenes évek egyik leghitelesebben megformált, legigazabb képét rajzolja meg, s egyben a modern magyar epika maradandó, s továbbvihető modelljét adja. Emlékei és halottai így lettek mindannyiunkéi. A Kalendárium egy korszerű írói magatartás eredménye tehát, mely vállalja a politikát, s egyben megtisztítja a ráragódott torzulásoktól. Olyan eredmény, mely más művekkel együtt az irodalmi szempontból kissé lebecsült hetvenes évek árnyaltabb értékelésére serkengetheti a kritikát.

ORSZÁGLÁS

Kiss Dénes könyvéről

Kiss Dénes eddig a magyar költészet hagyományos útját járta. Ezt azonban elzárulónak találhatta. Olyannyira, hogy válogatott kötetének, a *Tűnt nyarak királyá-*nak szent magabiztossága mögött már érezni lehetett némi tanácsstalanságot. Igaz, első olvasásra az *Országglás is fejlődéstörténet*. De nem rekonstrukció, novellisztikusan felidéző értelemben. Benne a kérdő-felelő attitűd dominál. Mélyebben az a probléma, hogy mit lehet a *vagyok* létige elé odairni. Mit, ha ez az állítvány maga is kérdéses.

Az *eseménymenet* a halál riadalmától indul. Úgy tetszik, a szokott irányba, az „önmagamhoz kell visszatérnem” (*Országglás*) parancsa szerinti emlékezésen, a személyiség, a sors megalkotásának lehetőségeivel való számvetésen, az önértékeléssel kapcsolatos illúziók felszámolásán át a tradicionálisan kötelező *mégis, csakazértis* magatartásának vállalása felé. Bár tudja: nem egészen övé ez a kurucos, *eb ura lakó* attitűd „önmagamhoz kell visszatérnem / virágföldgyújtó rétre járnom / Onnét kiált az én országom” (*Országglás*). S tudja: nemcsak jussolója, de továbbrököltje is az „örökös országveszejtésnek” (*Hol késik?*), hiszen így megnyitni, s egységbe fogni a nyers, töredezett, kietlen, mert transzcendencia nélküli világot neki, a „tehetetlen és szelíd túlélő”-nek (*Verscsöndítés*), lehetetlen, mégse erre látszik figyelni. Mintha különös, szelektív *amnézia* zárna rövidre eszméjét. Csak arra az igényre összpontosít, hogy egy volt, s talán lehetséges közösség képviselőként formálja meg, tegye kimondhatóvá vagy legalább elviselhetővé pillanatokká bomló életét. Azt idézi fel és tudatosítja elsősorban, amit a személyes és közösségi lét igazolásaként, a küzdelmek magyarázataként köthet bele a történeti emlékezetbe, állíthat szembe a múlandósággal. Kilátástalan a helyzet? „parázslík csakazértis / lehetetlen s hősi mutatvány / dacos emberi fintor a sorsnak / ég és föld közötti zöldövezet”. (*Józsefvárosi vers*).

Innen nézve: a kötet öt ciklusa szerkezetileg olyan ballisztikus görbét rajzol ki, amelynek felfelé tartó ága elnyújtottabb, a leszálló meredekebb, a klasszikus retorika szabályai szerint. Vagyis csak magát a folyamatot nézve, *minden a helyén van*. Helyén a múlandóság szembesülést, összegzést, számvetést, s az erők latravetését követelő élménye. Helyén a döntés, hogy az ember azzá legyen, amennyi kitelik tőle, ha már a szükséges körülmények, szerepek híján önmagával azonos nem lehet. Helyén mindezek szellemi-érzelmi, s közvetlen tapasztalati okolása, személyes és általános érdekű argumentálása. Helyén a *mégis*, mint kényszerű kötelesség, mint életszervező és -vezető feladat elfogadása. Fontos, hogy ennek során a kezdeti megrendülés és zavar megértéssé, a vádló, elítélő indulat rendteremtő gondolatélménnyé, az üzőttség és a szegény érzése a környezet mentségévé, egyben az azonosulás, az emberi méltóság próbájává, az esendőség, gyengeség miatti büntudat, az az érzés pedig, hogy az egyetlen véges élet nem lesz teljes létté, s ezért „Nincs út a halhatatlanságig” (*Kényszerpályán*), cselekvőképes önismeretté alakulhat. Történjen bármi: „Magam vagyok a magyarázat” – mondja ugyanennek a versnek a zárósora.

Ezzel párhuzamosan azonban folyton az a benyomásunk támad, hogy nem ilyen egyszerű a dolog. A kötet ugyanis, a fenti tagoltsággal szemben, mintha a tagolatlanságot akarná fölerősíteni. Elhagyja a központosítást. Olykor, mint a *Költészet* című versben, összecsengő, de ellentétes értelmű fogalmakat ötvöz, „szó-váltó”-ival (*Útközi útköző*) kettős, azonosító és távolító, egyszerre ironikus és tragikus hatást

keltve („Igazságok igasága / bajvivódó / riadolás / lelkesedéssel”). „A mélyet és a magasat / kint s bent összekeverem” – regisztrálja a *Gyermekjátékok*ban. S teljes joggal. Hiszen a *fejlődéstörténet*, mint téma, már maga is többféle alaptól ered. Egyfelől a természeti, másfelől a városi, az esztéta és a morális, a közvetlen érzéki-tapasztalati és az elvont-szellemi létezésből. A képvilágban lakótelepek, józsefvárosi utcák, terek, bérházak, „részeg szabadszombat”-ok enteriőrjei, s a hagyományos természeti toposzok, motívumok, társítások, elementárisan érzéki és reflexív metaforák, hagyományos szimbólumok és átmutató, utaló jelképek egyszerre vannak jelen. Ahogy nyelve is különös egyenrangúsággal engedi térhez a mindent felbontó, tördelő szürreális mondat- és szócsavarokat, ötleteket, s a szakrális komolyságú fordulatokat. Furcsa fénytörés jön így létre. Ami lenne emelkedett, lesz triviális. Ami volna játékos, könnyed, az komollyá, súlyossá fordul. Nem lehet kétséges: elhatározott szándék következménye, hogy ebben a kötetben végül *ott is van minden, meg nincs is ott*, ahol várnánk.

Az erővonalak és sűrűsödési pontok minduntalan elmozdulnak. A feszültség, fokozódás helyett, váratlanul elernyed, vagy oldódás helyett sűrűsödni kezd. A kibontakozó újra és újra deformálódik, disszonánssá válik, a bomló meglepetésszerűen teljesedni kezd. Az első ciklus úgy találja, hogy „Mergingott minden bizonyosság” (*Törékenységem*) s „Majd a legvégső lélegzettel / úgyis mindent elveszt az ember” (*Lélegzetvételek*), de ugyanakkor azt is állítja, hogy *Csúcs*on áll, s hogy „Itt támadni kell”. (*Felismerés*). Persze, az elmúlás-élményt kísérő heveny zavarként is felfoghatnánk ezt a kettősséget. Csakhogy, ha nem is mindig tisztán, de a kötetegész szintjén határozottan érvényesített, *kiegyenlítő egymásmellettséget* teremtő, formálási módról van szó. A harmadik ciklust alkotó két nagy vers például csupa sajtás, fájdalom, döbbenet, szoltáros megrendültség, átütő kétségbeesés, mert mindkettő a sorsról, s a sorsot átitató meghatározatlan kötelezettségérzésről beszél. Az is, ez is a személyes és közösségi élet kétséges távlatáról. A *Verscsöndítés* Petőfi halálát, az *Isabor* egy törökök elpusztította, nevében a Halotti beszédre rimelő falu emlékét idézve. De míg az előbbi a „mirevalóságomra / sose lesz válasz”, a „Nem voltam / és nem leszek már soha többé”, s a „Hiábavalóságom nyilvánvaló már” konklúzióhoz jut, addig az utóbbi épp ellenkező pontra küzdi magát: „Nem hullt még végleg neve sirjába / Isabor! – / Isabor él és harangoz / Kezemben táncol a harangkötél / Szívemet dédelgeti láz”.

A kiegyenlítő egymásmellettséghez társuló további sajátosság: *mindig együtt van minden*, függetlenül attól, hogy hol tart a fejlődéstörténet darmaturgiája, vagy éppen a felismerés, a szembesülés, választás, döntés ciklusonként ismétlődő logikája. Sok egyéb közt jellegzetes, mert az önszemléletet érintő példa lehet erre az első ciklus címadójának (*Októberedőben*) glóriás stilizációja, („fehérülök a tájban / haragtögygyökkel ékes / fagyvert koronában”), mely aztán nemcsak a közbeesőkben, hanem a záróciklus *Végrendelet M-nak* című darabjában is megismétlődik („Júliusra kifehérek / Fejemen a december koronája / Fagy szikrázik homlokomon”). Mintha nem változna, nem történe meg végül is semmi, ami fontos. Mintha érvénytelen lenne a múlt, esetleges a zajló, alogikus, uralhatatlan a bekövetkező. Mintha az élet képtelennek bizonyulna arra, hogy közege és összefogó kerete legyen adottnak és lehetségesnek. A *kiterjesztett, s így mozdulatlanul váló időben* tényleges és ideális, birtokolt és vágyott lassan széthasad. Lehetetlen egységben látni, átélni őket. Érthető, ha az *eseménymenet* csupa lendület és megtorpanás, ütközés és kitérés, torlódás és föllazulás, kiemelkedés és alámerülés. Hol az bukkan elő, aminek *nincs, nem lehet kézzelfogható valósága*, hol az, aminek *csak valósága van*. „Életemre tör / amiért élni kell” – ismeri fel végül a helyzetet az *Elárultatások*, melynek dermedt csöndjében már csak az állapítható meg, hogy „elmúlt elmúlt elmúlt az idő / Az ember magamagára / zuhan-koppan miként köre kö”. (*Éjszaka*).

A *fejlődéstörténet* tehát képtelen kohéziót teremteni, s ezért szinte észrevétlenül színéről visszajára fordul, hogy megmutassa azt a közönyös, kopár, kaotikus valóságot, amely *egyedül van adva* Kiss Dénes számára. Itt „minden egymagát idézi”, s „átpillantani is kevés / az a kis hajszálrepedés / az az eszméletnyi rés / ahol a lét

szivárog elő" (*Nézelődő*), itt „az emlékezet / nem teremt semmit – csak bolondít” (*Emlékek hamva*), az évek „foszló délibábok” (*Látomás*), „árulás” a szeretet s a szerelem (*Éjszakai irtózat versei*), „közvakítás a látomás” (*Kényszerpályán*), a versek pusztá szövegek, „száraz ágra kivert szavak”, a hallhatás felé tartanak. (*Haza-felé*). Itt, „romok és árnyak közt” (*Nyomaid*) lehetetlen lenni: „nem – SOHASEM VAGYOK” – jelenti ki a *Szégyen*.

A megjelenő új az eddigitől, a tradicionálistól eltérő poétikát követel. Azt, hogy Kiss Dénes az *Országlással* lezárja a *Porba rajzolt szobatalaktól* a *Tűnt nyarak királyáig* terjedő, jó húsz évnyi időszakaszt. Számára, ha tudja, s meri vállalni, vége a közvetlen tapasztalatokon túli költészetnek, a líra deus ex machinájának, a teremtés transzcendenciájának. Országlás helyett elviselésnek, megismerés és birtoklás helyett megértő tapasztalásnak és elfogadásnak kell következnie. Annak a bölcsességnek, mely végül is felfénylik e kötetben, s amely az eljövő állapotot előlegezve állítólagossá fokozta le a még most is jelenlévő, magát és helyzetét könnyen eltévesztő amulót, hívót, áhítatost, játékos. Azt, aki megengedhette magának, hogy hol romantikus, hol sztoikus legyen, heroikus vagy elégikusan bensőséges, cselekvő és elviselő, gyönyörködő és szenvedő. Ezért is könyve az eddigiek közül a legjobb: a közeli évek magyar poézisének egyik lehetséges és fontos irányát is feltáró munka. Az átmenet: a még és már műve. (*Szépirodalmi*, 1983)

IDEGENBEN

A regényírást Balzactól, Flaubert-től, Tolsztojtól tanulta. Velük vallotta, hogy az igazi írónak nem szabad önmagát megírnia. „A művésznek – idézi naplójegyzetében a Bovaryné szerzőjét – úgy kell jelen lennie a művében, ahogy Isten van jelen a teremtésben: láthatatlanul és mindenhatóan.”

Rónay György életműsorozatának legújabb kötete, az *Idegenben*, két kisregényt tartalmaz. Látszatra csupán egy közös vonás van bennük, az, hogy mindkettő egy külföldre vetődött, hazát és otthonát kereső, mégis a magányba bukó asszony életét ábrázolja. A *Szürke élet* hősnőjével, Akli Annával, egy lengyelországi kiránduláson találkozunk az író, s Varsó, Krakkó, Sopot utcáit járva akaratlanul is részese lesz a nő önszántából vállalt kietlen sorsának. Annával nem estek látványos fordulatok; megszeretett egy lengyel férfit, követte őt szívszétvert szeretettel – s így maradt egyedül a notórius hazudozó, nagyívó Jerzy mellett, akinek az égvilágon semmi és senki nem fontos, talán még önmaga sem. És Anna, ahelyett, hogy elszakítaná az értelmetlen kapcsolat fonálát, újabb bogot köt rá: kihozatja Varsóba számító, önző, karrierre kacsintó öccsét, befogadja a lakásába, taníttatja, gondoskodik róla. S bár észreveszi, hogy a két férfi közt menthetetlenül felőrlik, nem válik meg tőlük. Antaltól azért nem, mert muzsikusi tehetségét sokra tartja, és szerinte „mindig az az élet fontosabb, amelyikben több a lehetőség”. Jerzytől pedig azért nem, mert fél, hogy nélküle a férfi elzúllik, elhagyja magát. „Nemcsak őt nem hagyhattam elkallódni, hanem magamat se – mondja a sopoti beszélgetésben. – Nekem is kellett végre valaki, akit szerethessek. Mert azt még ki lehet bírni, ha minket nem szeret senki. De hogy mi se szeressünk senkit...” – s a fejét ingatja, jelezve, hogy az már kibíráhatatlan.

A lényegyet tekintve itt fűzhető a *Szürke élet* a másik kisregényhez. A *Nincs megváltás*-ban a szeretethiány szükségképpen a reménytelenséghez, az élet értelmetlenségének bevallásához vezet. Rónay, aki szemléletében, egész életfelfogásában, és nem magatartásának külső formáiban volt ke-

resztény, az emberi lét legfontosabb normájának tartja a szeretet krisztusi parancsát. Akár akarjuk, akár nem, a szeretet vonzása, a szeretetért való küszködés meghatározza az életünket. Anyja hidegségét, egyedül a rangot és a pénzt ismerő értékrendjét utasítja el Freirath Bea is, amikor 56 őszén Bécs, majd Párizs felé veszi az útját, szakítva mindennel, ami számára addig az életet jelentette. De a szeretetlenség vesszőfutása csak most következik. Rákényszerül arra, hogy a legszenvedélyesebb szeretetet, a szerelmet mimelje, a lehető legridegebb értékmerőért, a pénzért. Beáll a Gaîté utca kurtizánjai közé, ahol a csodával határos módon talál rá egy másik tárhajszoló magyar, Gábor. Megváltják egymást? Először úgy tűnik, igen. Csak amikor Bea anyja Párizsba utazik, s már jelenlétével is kérdésessé teszi lánya – szerinte – méltatlan házasságát, akkor derül ki, hogy egyedüllétüket – igaz, gondosan elrejtve – mindketten továbbra is magukban hordják. Párosult magányuk – mint József Attila nevezi ezt a viszonyt – nem oldódhat fel, mert szerelmük csupán önkereső, öngazoló és nem önátadó szeretet. Bea részéről talán nem is szerelem; a nyugalmat, az otthonat keresi Gábor oldalán, nem lobog benne igazi szenvedély. Gábor pedig képtelen elszakadni magyarországi félelmeitől, a meghurcoltatás emlékeitől, a szerelem révén pusztán magát kívánja megmenekíteni – s erre egymaga nem képes az ember.

„Homokhegy... – gondolja Bea, amikor eluralkodik rajta a reménytelenség tompa érzése. – Pereg, folyton pereg. És én hordom, magam sem tudom, mióta. Fölhordom, megtapasztom; máris újra peregni kezd. Elég egy sóhajlás, egy mozdulat. Elég egy pillanatra elfordítani a fejemet. Elég egy percre átmenni a kicsihez a szomszéd szobába. Közben már megmozdult benne valami nyugtalanság. Pereg a homok, újra; kezdek elölről.”

Elölről kezd – folytatja? – ő is: visszatér barátnői közé a Montparnasse-ra. Már tudja, hogy megváltás nincs, nem is lehet. És a megváltatlan ember – a szónak nemcsak vallási értelmében – képtelen az üdvözülésre. Beának csak a percet kell lesnie, hogy megváltatlanul bár, de kiléphessen a saját életéből. S a perc nem sokáig várát magára.

Rónayt a regényen túl is foglalkoztatja a Freirath család – a magyar polgárság –

tragédiája. Jegyzeteiben itt is, ott is felfedezhetünk egy-egy utalást, amely kétségkívül a *Nincs megváltás* problematikájára vagy figuráira vonatkozik. Pontot téve a regény végére, külön kisesszében köszönt el a főszereplőtől. A *Búcsú Bedőtől*: az író részvét-vallomása hősnője iránt. Rónay szereti ezt a lányt, látja, hogy nem önnön gyengesége, hanem az érte felelősséget viselők közönye és szeretetlensége taszította immár a földi pokol tornáczára. Igaz, Bea sem tett meg mindent azért, hogy megváltható legyen, de legalább fölsejlett benne a változtatás gondolata. Hiszen ezért vág neki hét határnak, s végül ezért fogadja örömmel Gábor közeledését. Hogy kísérlete kudarcot vallott, az nemcsak az ő hibája. Az az életeszmény, amelyet családja utolsó tagjaként képvisel, csak zsákutcába vezethet: a prostituáltak közé, a Gaîté utca kopott járdáira. Ahogy anyjának sincs más választása: Párizsban még utoljára lefekszik igazán sohasem szeretett, fiatalkori kedvesével, beteljesítve ezzel saját kisszerű, nyomorú sorsát. Összeszorított szájjal, sirással küszködve utazik haza.

A magyar polgári létforma hanyatlását Márai hol szentimentálisabban, hol még drámaibban ábrázolja; Zilahy keményebben és elutasítóan. Rónay sem azonosítja magát vele, de sajnálja a valamikori értéket, és őszintén félti az embert, akiért pedig – tudja – nem sokat tehet. Legfeljebb elbúcsúzat tőle: nem létező sírjára pár szál virágot helyez.

A *Nincs megváltás* Rónay György egyik leghitelesebb, legfájdalmasabb, és – mondjuk ki – legszebb prózai műve. Már a formán is látszik, milyen fontos számára ez a történet, illetve az, amit a történet takar. Az idő- és térsíkok elmozdításával sikerül minden oldalról reálisan bemutatnia Freirathék összeomlását. Egyik kritikusa, Pályi András, finoman számon kéri tőle a markánsabb cselekményszöveget, a dédi – a szomszéd öregasszony – monológjait pedig fárasztóan hosszúnak tartja. A magunk részéről nem értünk egyet ezzel a megállapítással. A markánsabb cselekményvitel óhatatlanul szétrombolta volna a regény tárgyyszerű líraiságát, ami pedig olyan jellemző Rónayra. Dédi meséire is azért van szüksége, hogy elfogulatlan szemszögből, mégis szubjektíven, láttassa a három Freirath konfliktusát. Ő maga csendesben meghúzódik a mű mögött, láthatatlanul és...

„A regényírónak nem az a föladata, hogy »szépen« írjon. Még csak nem is az, hogy izgalmas cselekményt adjon és lekösse, vagy szórakoztassa vele olvasóját... Az a fontos, hogy a valóságból regénnyé átköltött cselekmény, úgy, amint az író ábrázolja, eseményeivel, jellemeivel az élő, hiteles, autonóm valóság benyomását keltse. Ha az író szíven találja a valóságot, semmiféle stílári segítségére nem szorul. Mindig gyanús, amikor elkezd lantolni” – olvashatjuk a *Regény és stílus* című gondolatösszeállításában.

Rónay nem lantol, nem szorul segítségre. Csak kérdez, s ha tudja a választ, felel. Például arra, milyen az élet idegenben. Gyönyörű és gyötrelmes, reményteli és üres, durva és szelíd. Nem azon múlik, hol él az ember, hanem azon, hogy mit él meg. És hogyan éli meg.

Anna a *Szürke élet*-ben még reménykedik, még bízik valami isteni véletlenben, ami értelemmel töltené meg a mindennapjait. Bea állapota már a félelem; ragályként tapad belé. A remény önmagában kevés, a félelem pedig eleve lebénít. A Krakowskie Przedmiescie és a rue de la Gaîté egy jajkiáltásnyira sincsen egymástól. (*Nagyvető, 1982.*)

BÁLINT B. ANDRÁS

Örkény István:

BABIK

Lehet-e kulcs az álkulcs? Lehet-e az, aki nincs? Nem a művészet, hanem a valóság mondja azt, hogy igen. És Örkény mindig a valóságot mondja. Ez a történet(töredék) 1954-ben íródott, és „az első szótól az utolsóig alávaló, piszkos, szemtelen hazugság” — figyelmeztet a könyv első lapján Mausz Rezső, az Első Magyar Álkulcsgyár igazgatója, akinek gyárában a *Babik* játszódik, s aki épp ezért tudja, hogy valójában mindez igaz. Egy Adameszkó nevű esztergályos, akiből — papíron — már eleve kettő van (lásd: *Pisti...*), kitalálja Babik Jánost, hogy ne csak kétszeres, hanem háromszoros bért vehessen föl. És Babik „belép” az Álkulcsgyárhoz, és szédületes karriert fut be. Mivel nem kötik a létezés béklyói, ezért mindenben tökéletes tud lenni, s így rövid úton alkalmas-

sá válik arra, hogy betöltsön egy űrt (lásd a vákuum Pistit), és eszményi példakép legyen. A történet akkor szakad meg, amikor gyári nagygyűlésen ünneplik Babikot, aki már országos példaképpé kezd válni. Ő testileg természetesen nincs jelen, hiszen fizikailag nem létezik, de eszmeileg jelen van, és vannak korok, amikor az eszme fontosabb, mint a lét.

A *Babik* ugyanúgy a lét és nemlét, azonosság és másság, identitás-képzés és identitás-vesztés paradox módon megfogalmazott kérdéseivel foglalkozik, mint a majdani Örkeny-művek javarésze, számos olyan motívum csirája található meg benne, ami az életmű egy-egy későbbi darabjában került kifejtésre. Ebből a szempontból a *Babik* kulcsnak is tekinthető, és bár belőle nem fejthetőek meg a későbbi művek, de figyelemmel kísérhető az a folyamat, amelynek során létrejöttek, és így a *Babik*nak, mint kiindulópontnak, mindenképpen „kulcs”-szerepe van.

Örkenynél a létkérdések olyan hétköznapi, sőt triviális helyzetekből, vagy ezek kifordításából bomlanak ki, amelyek az azonosság-mátság felcserélésére épülnek; gondoljunk csak az egypercesek közül arra, amelyekben egy barna kalapot háromként kínálnak, vagy arra, amelyekben a hirdető a lakását a sajátjával azonosra akarja elcserélni. A *Babik* gyűjtőhelye az ilyen cseréknek: a gyárban nem kulcsokat, hanem álkulcsokat készítenek. És Örkeny még egyet „csavar” a helyzeten — az egyik jelenetben a betörők képviselője (akinek a gyár termel) fölkeresi az igazgatót, és panaszt emel: az álkulcsok nem érnek semmit, ugyanis nem nyitnak. Mausz így felel: „...ha nem nyit, attól még nem hibás az a kulcs.” De hát mi az (ál)kulcs azonosításának lehetősége? — kérdezhetjük. E két szereplő a forradalomról is elbeszélget, aminek Mausz szerint ezek az ismérvei: „A forradalom önmaga ismétlése. Állandó forgás, mozgás, változás...” Ezek a bukfenc ismérvei — feleli a másik. Tehát a bukfenc és a forradalom azonos? Úgy tűnik, ebben a világban akadálytalanul felcserélhetőek egymással, mint ahogy a kivégzés is átváltható kitüntetésre, a szabadság rabságra, a jövő múlttra. A lét pedig bármikor nemlétre cserélhető, és fordítva. „Mi lenne — gondolta [Mausz elvtárs] —, ha például a Duna-parton bevernének egy cöveket, rászögeznének egy táblát, s a táblára nagy fekete betűkkel

ráfestének: „Híd»? (...) És mihielyst emezt átadták a forgalomnak, bátran le lehet bontani a többi, ami által az egész vasanyag más célra lenne fölhasználható...”

Ebben a valamit a semmivel, az igent a nemmel oda-vissza cserélő világban a „hagyományos módon” (tehát fizikailag is) létező szereplők mindegyikét valamilyen szellemi vagy lelki aberráció jellemzi. Ez az aberráció azonban történelmileg teljesen hiteles. Mausz elvtárs, aki a töredék legárgyaltabb megrajzolt alakja, s aki a forradalom élcsapatához tartozónak tudja magát, és volt már tűzoltó főparancsnok (!), orvos, vízipólós és a Temetkezési Vállalat igazgatója, a lakosság ismételt zaklatásában látja a forradalom célját, ha elviselhetővé válna a lét, a nép mozgolódní kezdene, így viszont két zaklatás között mindenki boldog, és „egyre több lelkes híve lesz a forradalomnak.” Speiszer Ilonka, Mausz titkárnője, az Eszme megszállotja, a férfiakat is az Eszme iránti hűség alapján ítéli meg. Férfiassági rangsora a következő: 1. Élmunkások, 2. Politikai nyomorékok, 3. Híres politikusok. Mivel polgári származású, családját megtagadja, és szüleit a lakásban ketrecbe zárva tartja. Fesz Aurél, a gyár személyzetise, a ÁVH-t megszégyenítő gyorsasággal és mennyiségben szerzi be a dolgozókra vonatkozó információt. Babik-dobozában ott van Babik cuclisüvege, valamennyi tejfoga, első hosszú nadrágja, használt mozijegyei, cigarettacsutkái stb. A dolgozók megítélésére kialakít egy egyéni mértékegységet: a Feszt, 100 Fesz maximummal, amit persze még Marx sem érhetne el, polgári származása miatt. Ifj. Marschall Ede, egy egyszerű munkás, annyira szorong ebben a világban, hogy mindenáron szeretne bekerülni a rabok közé. Így „szabadon” mindentől fél, a tárgyaktól, a családjától, önmagától, de „mitől is félhetne egy fegyenc a mai világban?” Fegyencként boldognak és szabadnak érezné magát. Ebben a beteg világban egyedül Adameszkó Pál az, aki a maga javára tudja fordítani a működő törvényeket és szokásokat. Míg a többieket gondolataikban, vágyaikban és szorongásaikban ez a világ, ez a rendszer mozgatja, addig ő kivülállóként, a józan ész autonómiájával vesz részt az eseményekben, vagyis közokirat-hamisító és bércsaló lesz.

A *Babik* látásmódjának rendezőelve a kétértelműség, az ellentmondások feloldhatatlansága, a paradoxon. Ez az ábrázolásmód

egyszerre teszi érdekfeszítővé, szórakoztatóvá és ugyanakkor elgondolkodtatóvá a művet. A kisregény — minden komikuma mellett is — egy oly mértékben beteg világot állít elénk, hogy az olvasóban egyúttal a pusztulást, egy közelgő tragédia képzetét, és az elfölött érzett megrendülést is fölkelti, így a nevetés részvétellel vegyül. (Ez a döntő különbség a *Babik* és Bacsó Péter *Tanúja* között: ez utóbbi csak humorizál a személyi kultusz túlkapásain, s így az egész korszakról retrográd képet ad.) A paradoxonok több szinten és több funkcióban szervezik a művet, vannak filozófiai szintűek (mint a lét — nemlét problémáját feszegetőek), politikai vonatkozásúak (mint a közösség nevében, de az ellen fellépő „forradalmárok”), pszichológiaiak (az Eszme mint a magánélet szervezője) stb., és vannak olyanok, amelyeknek csak a humorkeltés a szerepük. A paradoxon — természete szerint — belülről, önmagából feloldhatatlan, és ugyanez érvényes ennek esztétikai minőségbeli megfelelőjére, a groteszkre is. A feloldást nem a műben, hanem azon kívül kell keresni, és minden olvasónak magának kell elvégeznie. Örkeny olyan író, aki művével csak a kérdést teszi fel, de a válaszadás jogát és kényszerét átadja nekünk, olvasóknak. A *Babik* esetében ez méginkább így van, hiszen — bár Örkeny többször foglalkozott a befejezés gondolatával — a mű töredékben maradt, legalábbis kisregény formájában. Mégis van azonban a történetnek befejezése: a Bacsó Péterrel és Makk Károllyal írott forgatókönyvben (megjelent a *Dramák* III. kötetében) — de ez a befejezett befejezetlenség már nemcsak a mű, hanem az élet, a valóság paradoxona is.

P. MÜLLER PÉTER

Kolozsvári Papp László:

LECSÓKOLT KÉP

Aligha vitatható, hogy a művészi ábrázolásban a tudat belső régióinak, a kivetített álmoknak, látomásoknak, kusza sejtéseknek erős valóságfelidéző szerepük van. Mindenekelőtt abban az értelemben véve, hogy a mégoly öntörvényűvé szervezett belső világ sem tudja kirekeszteni a külsőt, legfeljebb tagadja azt, s áltatja magát füg-

getlenségével. A szétpergő képek, mint ki-metszett, kiszakadt valóságdarabok pedig épp rendezetlenségükkel, esetlegességükkel vallanak a világról: a *rend*, a *bizonyosság hiányáról*. Az érzékelésben nem sejlik fel az összefüggések rendszere, amely a szemügyre vett valósághalmazból kiemelné az egyes jelenségeket, kijelölné koordinátáikat, s így funkcióval és jelentéssel ruházná fel őket. S mert hiányzik vagy nem ismerhető fel ez a rendező elv, a tapasztalt valóságelemek önérvényűek. A lényeg és jelenség viszonyának érzékelt megbomlása pedig szinte szükségszerűen vezet a művészi ábrázolás szubjektívizálódásához, amikor is az egyéni benyomások, reflexiók, megérzések szövevényéből dereng fel egy sajátos világ. Az objektív valóság egésze alárendelődik a tudat szelektivitásának — impressziókból s a képzelet, emlékezet káprázatából rajzolódik ki. A tárgyiasság feláldozása, a művészi ábrázolás ilyen módosulása sajátos, a szemlélt valóság vitathatatlanul redukált képét eredményezi, viszont feltárulnak a szemlélő belső világának titkai is: a modern kor modern emberének bonyolult, hideg okfejtő racionalitással sokszor követhetetlen tudatvilága.

Kisregényeiből számúzi a tárgyiasságot, a cselekményességet, a sztori fordulatait Kolozsvári Papp László is. Hőseit nem a szituációk, a konkrét tettek minősítik. Monologizáló vallomásaikból egy megszárt, értelmezett társadalomkép bontakozik ki, ill. az ehhez való — többnyire lemondó, szemlélődő — viszonyulás. Új kötetének (*Lecsókolt kép*) kisregényében — (amely a különböző jellegű és fajsúlyú novellákkal ismét csak egybekényszerítve jelent meg) — ugyanez a magatartás tükröződik. A *Lebegés* névtelen hőse állás után jár, s az állás-keresés pszichológiai határhelyzete szolgál keretül ahhoz az értelmezés- és önértelmezéssorhoz, amelyből az értelmiségi tudat és a világ viszonya kibomlik. „Szeretném magam meghatározni” — fogalmazza meg az elbeszélő egy helyütt ezt az örök emberi vágyat. Ám a kisregényben az önanonosság mint igény állandóan szembekerül a más és más formában jelentkező, de lényegét tekintve ugyanazon érvényű ellentmondással: a világban nincs bizonyosság, kiismerhetetlen. A mottóul választott Mark Twain-idézet nyitja a sort: „Mindén más inog és dűledzik, de a tutaj az biztos. Írtó szabadnak, nyugodtnak és könnyűnek érezheti magát az

ember egy tutajon." A stabilitás, a bizonyosság e paradox értelmezése keserves tapasztalatok sokaságában gyökeredzik, mint a könyv egy más helyén olvasható megállapítás is: „Tudom, hogy vasreszelék vagyunk az üveglapon. Tudom, hogy valahol van egy mágnes. Ami erővonalai medrébe ránt. Helyreránt." Az egyes „fejezet"-című szolgáló létállapot megjelölések (ziláltan, cseppfolyósan stb.) is az önmeghatározásra vonatkoznak, annak szakaszaira, ill. lehetetlenségére.

A *Lebegés* műformája és eszközrendszere egy tudatfolyamat, mint „epikus" elem köré szerveződik. A nyilvánvaló ellentmondás következménye (és eredménye) az a műnem-ötvet, ami a kisregény talán leginkább jellemző vonása. A „cselekmény" a monologizáló formába szövődött, vallomásos jellegű belső világértelmezésekből épül fel. Az epikus menet így természetszerűleg fellazul, s a mű szöveve líraisággal itatódik át. A líraiság leghangsúlyosabb eleme az a képesség, ahogy a különböző érzékelési területek és tudattartalmak összevillannak. A szabad asszociáció törvényei szerint építő képekben nem válik el a lényeges a lényegtelenről, a logikus az illogikustól, mint ahogy — az ábrázolás intenciója szerint — a világban sem. Kolozsvári Papp László műveiben a tudat csapongó játéka nem extrémítások, hanem épp ellenkezőleg, a kaotikus világ tükrözésének lényeges elemei. E világkép jegyében rendeződnek egymás mellé az olykor ortodox módon szürrealista képömlények (az ehhez hasonló: „Egy hosszában kettéhasított kutya is besomfordál a nézőtérre, két kézzel tartja össze magát.") s a laza, „logikátlan" kapcsolódású szavak, mondatok, gondolatfoszlányok.

Tárgyasabb, életközeli, a mindennapi létezés verejtékszagával átitatott az a világ, amely a kötet novelláiból kirajzolódik. Különösen szuggesztív — és Kolozsvári Papp László valóság iránti mély érzékenységről is tanúskodik — a kötet címadó *Lecsókoló kép*. Egy munkás vall magáról: munkájáról, társairól és arról a világról, amelyben az emberi kapcsolatok rövidrezárt áramkörök, ahol az „ember feje tele van százezer kicsi tévémondóval". S az elidegenedés, ez a katasztrófával fenyegető újkori epidémia kiöli a humánusmot. Az uniformizáló-

dás felment a személyesség emberi kötelezettségei alól: „... le az utcai ruhát, fel a kezelszabast. Megszűnök önmagamé lenni, s ez megnyugtat." A novellában jelképi erejű arctalanság, a magazinokból kivágott akt csókolgatása a vágyakkal teli, de olcsó pótcselekvésbe menekülő élet szimbóluma. Kolozsvári Papp László tiszta realizmustól duzzadó képsorokkal világítja meg a pszichikum hátterét, a „magányos tömeg" világát: a gipszkutyát, a tv-pszichóizist, a gyomorkeverőn áporodott lakást, az izzadságszagú szeretkezéseket stb.

A tárgyiasan konkrét valóságelemeket erősebb intellektus fogja össze a *Miért laknak az erdőben a fák* című novellában. A monológban a „valamivel jobban kéne élni" és a „másképpen kéne élni" olyan motívumok, amelyek egyértelműen utalnak az életlehetőségek behatároltságára. A világra némi keserűséggel, józan kiábrándultsággal tekintő fiatal — a fikció hangsúlyozza az 1951-es születési dátumot — egy nemzedék helyét, lehetőségeit értelmezi, s felismeréseit szóltatja meg: „... a békében is fel lehet morzsolódni".

A kötet darabjait olvasva lenyűgöz az a nyelvi erő, amely a kisregényből, a novellákból s a satirikus írásokból (*Balathon, Az egyet*) egyaránt kisugárzik. A filozofikus árnyaltságú megállapítások bősége nemcsak a műgondról tanúskodik, hanem az intellektus fegyelméről is. (Pl. „Rend van. És a rend rendjének ígérete.") A szellem játéka, a logika váratlan villanása, az enigmatikus mondat szerkesztés az ábrázolás fontos eszköze Kolozsvári Papp László műveiben. Böven él a nyelvi humor eszközeivel is: a sziporkázó gagekkel, a fanyar szójátékokkal, blöffökkel. Így jellemzi egy helyütt korunkat: „Ma már gép testben gép lélek." (Kár, hogy a rendkívül gazdag, variatív nyelvisége mellett nem tud lemondani az ehhez hasonló, rossz kabarétréfa olcsóságú kiszólásokról: „Szem nem maradt szárazon. Nő sem.")

Kolozsvári Papp László új kötet tartalmaz gyengébb írásokat is (*Bűgőcsiga, Szakemberek*), ám a kiemelt művek — mindegyik a novellák — arra engednek következtetni, a *valóság tapasztalati képe egyre inkább művészi igazsággá formálódik*. (Szépirodalmi, 1982.)

N. HORVÁTH BÉLA